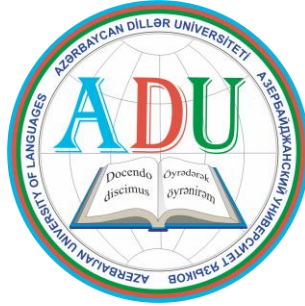

ISSN 2518-7538

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI TƏHSİL NAZİRLİYİ

DİL VƏ ƏDƏBİYYAT

LANGUAGE AND LITERATURE

ЯЗЫК И ЛИТЕРАТУРА

IX CİLD, № 2, 2018

VOL. IX, № 2, 2018

TOM IX, № 2, 2018

*Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında
Ali Attestasiya Komissiyasının Rəyasət Heyətinin
30 aprel 2010-cu il tarixli iclasında (protokol № 10 R)
dövri elmi nəşr kimi təsdiq edilmişdir.*

“Dil və ədəbiyyat” jurnalının redaksiya heyəti

1. Zərbəliyev Həbib (*Azərbaycan*) – baş redaktor
2. İbrahim Ülfət (*Azərbaycan*) – baş redaktorun müavini
3. Musayeva Sevinc (*Azərbaycan*) – məsul katib
4. Aslanova Xatirə (*Azərbaycan*) – korrektor
5. Abdullayev Sərxan (*Azərbaycan*)
6. Babayev Adil (*Azərbaycan*)
7. Cəfərova Leyla (*Azərbaycan*)
8. Həsənov Seyfəl (*Azərbaycan*)
9. Xəlilli Şahin (*Azərbaycan*)
10. İmanova Sevda (*Azərbaycan*)
11. Qazıyeva Məsməxamım (*Azərbaycan*)
12. Qəribova Jalə (*Azərbaycan*)
13. Mahmudov Məsud (*Azərbaycan*)
14. Məmmədov Azad (*Azərbaycan*)
15. Sadıqova Gülnarə (*Azərbaycan*)
16. Vəliyeva Nigar (*Azərbaycan*)

Redaksiyanın ünvanı:

Az1014, Bakı şəhəri, R.Behbudov küçəsi, 134. Azərbaycan Dillər Universiteti,
Elmi tədqiqatlar və nəşrlər şöbəsi, 302-ci otaq.

Tel: +99412 441 22 78 (+137), +99450 486 97 09

Email: adu.dilveedebiyyat@mail.ru

Хабиб Зарбалиев
АУЯ

СЕРИАЛИЗАЦИЯ В ОДНОРОДНЫХ ЧЛЕНАХ СИНТАКСИЧЕСКИХ КОНСТРУКЦИЙ

Ключевые слова: языковая экономия, сериализация, сериализованный элемент, вынесение за скобку.

Açar sözlər: *dildə qənaət, serializasiya, seriallaşmış element, mötəriyə xaricinə çıxarma.*

Key words: *redundancy, serialization, serialized element, removal out of parenthesis.*

Языковая экономия является универсальным процессом. Она проявляется во всех сферах языка. Об экономии в языке написано несметное количество трудов. Они отражают разные аспекты экономии в разных языках. Еще Г.Пауль, объясняя причины устранения излишеств в языке, писал, что “Одна уже бесполезная перегрузка памяти служит достаточным основанием для устранения этих излишеств” [2, 302]. По его словам, “для языковой деятельности характерна определенная тенденция к бережливости... В языке для всех случаев вырабатываются способы выражения, которые содержат ровно столько, сколько необходимо для понимания” [там же, 372]. Как верно отмечает Е.А.Лозинская, анализируя высказывания Г.Пауля, он “рассматривает языковую экономию в количественном понимании...” [1, 125].

Согласно У.Уитни, тенденция к экономии является естественной причиной сокращения слов. При этом он делает акцент именно на сокращении слов [3, 49]. Между тем экономия охватывает все сферы языка, и в разных языках сокращение слов проявляется в разной степени.

Мы рассматриваем особенности экономии в языках различного строя, а именно сериализацию в синтаксических конструкциях и вынесение за скобку сериализованного элемента. Под сериализацией же подразумеваем повторение одних и тех же элементов в однородных членах. Так, например, азербайджанская конструкция *O tez-tez buraya gələr, skamyada oturub dincələr, gəncliyini xatırlayardı* ‘Он часто приходил сюда, отдыхал, сидя на скамейке, и вспоминал свою юность’ без экономии выглядела бы как ‘...*gələrdi, ... dincələrdi, ...xatırlayardı*’, где показатель повествовательной формы *-di*⁴ выступает в качестве сериализованного элемента однородных сказуемых: в двух первых сказуемых он отсекается и сохраняется только в последнем, т.е. как бы выносится за скобку, относясь одновременно ко всем однородным членам.

Наша цель выявить случаи сериализации, т.е. в каких случаях возможно вынесение за скобку сериализованного элемента того или иного уровня и в каких случаях ставятся ограничения на вынесение. Для анализа мы выбрали по одному языку, представляющие языки флективно-синтетический (русский), флективно-аналитический (английский), агглютинативно-синтетический (азербайджанский) и агглютинативно-аналитический (индонезийский).

Начнем с показателей грамматических категорий у однородных членов синтаксических конструкций.

Времена глагола. Показатели грамматических времен в азербайджанском языке не сериализуются. В русском языке сериализованным элементом могут быть показатели только несовершенного будущего, выражаемого аналитическим способом (изъявительное наклонение), а именно формы вспомогательных глаголов *быть* и *стать*, и прошедшего времени *было/ бывало*: *На мероприятии она будет петь и танцевать < ...*она будет петь и она будет танцевать.* Это предложение можно обозначить как *На мероприятии она будет (петь и танцевать)*, где за скобку вынесен показатель будущего времени *будет* (так обстоит дело и с другими составными глаголами).

В индонезийском языке нет категории времени. Для выражения того или иного времени глагола в этом языке используются вспомогательные слова – *sudah, telah* для прошедшего времени, *sedang* для настоящего продолженного времени, и *akan* для будущего времени. В однородных членах все эти вспомогательные слова выносятся за скобку: *Dia sudah mencuci dan memotong-motong semua buah apel* ‘Он уже помыл и нарезал все яблоки’ < *... *sudah (mencuci dan memotong-motong...)*.

В английском языке за скобку выносятся показатель *will* в Future Simple (*will* + I форма глагола) и Future Continuous (*will be* + V_{ing}): *He will come and see me* < * ... *will (come and see)*.

Наклонения глагола. Показатели наклонений глагола в азербайджанском языке не могут быть вынесены за скобку. В русском языке сериализованным элементом выступает показатель субъюнктива – *бы* (об изъявительном наклонении, представленном будущим и прошедшим временами, выше уже говорили). То же самое можно говорить об английском языке: за скобку в этом языке выносятся показатель субъюнктива: *Had I seen her yesterday, I would have sung and danced with her like 30 years ago* ‘Если бы я увидел ее вчера, я бы пел и танцевал с ней как 30 лет назад’ < * ... *would have (sung and danced)*. В индонезийском языке наклонений нет.

Другие грамматические показатели. В азербайджанском языке за скобку могут быть вынесены все аффиксы, следующие за показателем времени. Причем их можно выносить как в отдельности, так и вместе с другими аффиксами: *Guya mən hər gün buraya gəlir, onu izləyir və onun haqqında məlumat toplayırmışam* ‘Якобы я каждый день приходил сюда, следил за ним и собирал информацию о нем’ < * ... *gəlirmiş-əm, ... izləyirmiş-əm və ... toplayırmış-am*. Возможен также вариант < * ... *gəlirmiş, ... izləyirmiş və ... toplayırmışam*. Эти формы можно обозначить как (...*gəlir, ...izləyir və toplayır*)*mışam* или же как (...*gəlirmiş, ...izləyirmiş və toplayırmış*)*am*. Выбор чисто стилисти-

ческий, т.е. зависит от желания говорящего или пишущего. Эти аффиксы – показатели падежей, множественного числа и принадлежности, а также аффиксализованные варианты показателей повествовательного (*idi*) и пересказательного (*imiş*) форм (см. примеры выше). Например: *direktor, müəllimlər və valideynlərin rəyi < direktorun, müəllimlərin və valideynlərin rəyi* ‘мнение директора, учителей и родителей’ – (*direktor, müəllimlər və valideyn*)lər-in ..., *ata və oğullar < atalar və oğullar* ‘отцы и дети’ – (*ata və oğul*)lar, *kitab, dəftər və qələmim < kitabım, dəftərim və qələmim* ‘моя книга, тетрадь и ручка’ – (*kitab + dəftər və qələm*)im. В других рассматриваемых языках аффиксы за скобку не выносятся.

Вспомогательные части речи и вспомогательные слова. В азербайджанском языке за скобку выносятся послелогои (*ilə ‘с’, üçün ‘для’*), соединительный союз *və ‘и’*, частицы, в русском – предлоги и союз *и*, в английском – предлоги и союз *and ‘и’*, в индонезийском – предлоги, союз *dan ‘и’* и местоименные энклитики *ku ‘мой’, tu ‘твой’, nya ‘его’*.

Универсальным является вынесение за скобку сериализованного подлежащего при однородных сказуемых: русс. *Он сидел и слушал < *Он сидел и он слушал – Он (сидел и слушал)*; азерб. *Мən oxuyur və işləyirəm ‘Я учусь и работаю’ < *Мən oxuyuram və mən işləyirəm ‘Я учусь и я работаю’ – Мən (oxuyur və işləyir)əm*; индон. *Saya belajar dan bekerja ‘Я учусь и работаю’ < *Saya belajar dan saya bekerja ‘Я учусь и я работаю’ – Saya (belajar dan bekerja) ‘Я (учусь и работаю)’*.

То же самое можно сказать о сказуемом при однородных подлежащих: *Дмитрий и Валентин не знают об этом < *Дмитрий не знает и Валентин не знает об этом – (Дмитрий и Валентин) не знают об этом*.

За скобку могут быть вынесены и другие члены предложения. Так, в русском языке в предложении *Он привез новые и недорогие аккумуляторы* за скобку вынесено сериализованное дополнение: **Он привез новые аккумуляторы и недорогие аккумуляторы – Он привез (новые и недорогие) аккумуляторы*.

В предложении *Молодые папы и мамы должны знать это* за скобку вынесено сериализованное определение: **Молодые (папы и мамы) должны знать это*. В принципе здесь присутствует также сериализованное сказуемое. Без вынесения за скобку сериализованных элементов это предложение выглядело бы как **Молодые папы должны знать это и молодые мамы должны знать это*.

Этот список можно продолжить. Из сказанного следует, что всякое простое предложение с однородными подлежащими или сказуемыми является результатом сериализации сложносочиненного предложения. И это не противоречит известному постулату о том, что все развивается от простого к сложному, ибо экономия в языке и есть развитие языка от примитивных форм к сложным.

Исходя из всего сказанного, можно сделать некоторые предварительные выводы. Как известно, грамматические категории особенно развиты во флективных и агглютинативных языках. В принципе, чем богаче язык грам-

матическими категориями, тем больше возможности сэкономить на грамматических элементах однородных членов. Это можно проследить, например, в тюркских языках, в частности, в азербайджанском. Однако данные русского языка – языка флективного и синтетического, показывают, что морфологический строй языка в этом случае не является существенным, ибо русский язык меньше других экономит на морфологических показателях. Не играет особой роли и синтаксический строй языка. Так, агглютинативный азербайджанский язык, богатый морфологическими категориями, так же, как и русский, синтетический, но в отличие от русского сильно тяготеет к экономии. Однако индонезийский язык, являющийся, так же, как и азербайджанский, агглютинативным, в силу своего аналитического строя не может экономить на морфологических средствах. Следовательно, нужно искать другие причины.

Использованная литература

1. Лозинская Е.А. Развитие понятия языковой экономии в лингвистической литературе // Филологические науки. Вопросы теории и практики, № 1 (43), 2015, часть 2, с.123-126.
2. Пауль Г. Принципы истории языка. Перевод с немецкого, под. ред. А.А.Холодовича. М.: Инъязиздат, 1960.
3. Whitney W.D. The Life and Growth of Language. An Outline of Linguistic Science. N.Y.: Appleton and Company, 1887.

Xülasə

Həbib Zərbəliyev

Sintaktik konstruksiyaların həmcins üzvlərində serializasiya

Məqalədə müxtəlif tipologiyalı Azərbaycan, rus, İndoneziya və ingilis dillərinin materialları əsasında sintaktik konstruksiyalarda seriallaşma və seriallaşmış elementin mötərizə xaricinə çıxarılması məsələləri araşdırılır. Müəllif seriallaşmış elementin mötərizə xaricinə çıxarılması və ona məhdudiyət qoyulması hallarını müəyyənləşdirir, mötərizə xaricinə çıxarılmanın dilin tipi ilə bağlı olmadığı qənaətinə gəlir.

Summary

Habib Zarbaliyev

Serialization in Homogeneous Members of Syntactic Constructions

The article deals with the serialization of homogeneous members and removing the serialized element out of parenthesis in Azerbaijani, Russian, Indonesian and English languages which belong to various linguistic types. The author determines the occurrences of removal of the serialized element out of parenthesis and of imposing limitation on it. The paper concludes that there is no correlation between removing out of the parenthesis and the type of language.

Rəyçi: fil.e.d.İ.Tahirov, fil.f.d., dos.C Babayev.

Афаг Гамбарова
АУЯ

ЯЗЫКОВАЯ СТРУКТУРА С ТОЧКИ ЗРЕНИЯ КОГНИТИВНОЙ ЛИНГВИСТИКИ

Ключевые слова: когнитивная лингвистика, культура народа, языковая структура, проблемы перевода, мифологические представления.

Açar sözlər: koqnitiv dilçilik, xalqın mədəniyyəti, dil strukturu, tərcümə problemləri, mifoloji təsəvvürlər.

Key words: cognitive linguistics, culture of the nation, structure of the language, problems of translation, mythological imaginations.

С конца XX века современная лингвистика расширила ареал своих исследований, и сейчас, в XXI веке невозможно представить изучение иностранного языка или процесс перевода без знания языковой картины мира, без учета ментальности. Как считает ван Дейк, это предполагает, что “важнейшим компонентом процессов построения и восприятия текстов является осмысление стоящих за ними социальных ситуаций и их когнитивная репрезентация” [1, 161]. Исследования в этом ракурсе стали более продуктивными и возможными благодаря становлению когнитивной лингвистики, тогда как ранее данные процессы были предметами смежных дисциплин – психологии, антропологии, социолингвистики, лингвистики текста. Как конгломерат озвученных дисциплин когнитивная лингвистика занимается ментальными, этническими основами понимания и продуцирования речи, единиц языка, процессом кодирования, декодирования знаний с точки зрения оформления структуры языкового знания и переработки поступившей извне информации. Когнитивисты считают объектом когнитивной лингвистики механизм познания, а предметом – когнитивные структуры, т.е. систему приобретения, хранения, передачи и воспроизведения знаний. Для этого рассматриваются ментальная репрезентация информации, ее истоки – конфессиональный, этнический, исторический, географический и другие факторы, а также механизм воспроизведения, т.н. грамматические структуры языка. Р.Лангакер и Л.Талми – лингвисты-когнитивисты американской школы, стоящие у истоков современной когнитивной науки о языке, выдвигали тезисы о том, что семантический пласт языка напрямую связан определенными отношениями с формальной языковой структурой языка, и что морфология, лексика, синтаксис, дискурсивные модели составляют единую знаковую систему, зависимую от когнитивных процессов. Ранее о взаимосвязи мышления и языка, лингвистических категорий и неязыкового поведения высказывался Э.Сепир, впоследствии Б.Уорф, развивая эти идеи, создал теорию, названную в лингвистике гипотезой лингвистической относительности. Однако, как считает К.Леви-Стросс, вопрос стоит двояко: с одной стороны, “можно рассматривать язык как продукт культуры: употребляемый в обществе язык отражает общую культуру народа. Но, с другой стороны, язык является частью

культуры, он представляет собой один из ее элементов” [1, 21]. Если согласно исследованиям Б.Уорфа у хопи нет в грамматической структуре категории времени, то Леви-Стросс выдвигает систему родства хопи, которую можно представить как тип временного измерения. Он приводит следующий пример: “Система хопи пользуется тремя видами временных измерений. Одно соответствует материнской линии (для женского Ego); это хронологическое понятие времени, поступательного и непрерывного, где следуют друг за другом в соответствующем порядке члены отношений: бабушка, мать (Ego), дочь, внучка. Здесь речь идет о генеалогическом континууме” [1, 3] и Леви-Стросс справедливо ставит вопрос: “Лингвист изучает то, что он называет категориями, среди которых имеется и категория времени. Его интересуют различные разновидности понятия времени, возможные в данном языке. Нельзя ли провести сравнение этих разновидностей, проявляющихся в лингвистическом плане, с их проявлениями в системах” [1, 4]. Конечно, его доводы убедительны и отрицать наличие категории времени в языке хопи невозможно, можно говорить лишь о различных формах выражения. Такой подход позволяет когнитивистам проводить исследования на всех уровнях языковой системы, и предметом исследования могут быть единицы любого уровня языка, но, конечно, легко проследить вышесказанное на лексическом пласте языка.

Схема исследования в таких случаях имеет следующую направленность: лексический пласт лексики – глубинная семантика – мифема (лексема – понятие – смысл). Мифема или смысл является объективной категорией, возникшей в процессе опытного и эмотивного освоения человеком мира, понятие можно определить как наличие и представленность в культуре народов, лексема же это представленность в языке на конкретном языковом материале в составе паремиологических единиц “когнитивных моделей ситуаций”, концепта и его концептосферы [1, 279].

Небольшой анализ простого концепта “Солнце”, опирающийся на книгу Р.Коэна “В погоне за Солнцем” подтверждает исследования лингвистов. Р.Коэн посвятил написанию своей книги восемь лет и посетил восемнадцать стран на шести (семи) континентах [4, 12]. Он пишет: “Поскольку свои мифы о Солнце были во всех обществах во все времена, их широчайший спектр поистине великолепен...” [4, 25]. В подтверждение своей мысли он приводит в пример мифологические представления разных культур и народов, с различным уровнем восприятия, цитаты древних мыслителей и современных ученых о Солнце:

... Индийский мудрец, написавший Ригведу между VIII и IV веками до н.э., придерживался благоговейно-почтительного тона: “Все светит лишь вслед за ним, светящим; весь этот мир отсвечивает его светом...” [4, 9].

...Джордано Бруно писал о Солнце в XVI веке: “Аполлон, поэт, лучник с колчаном разящих стрел, прорицатель, увенчанный лавром, пастырь, провидец, жрец и целитель...” [4, 9].

... В Перу и Северном Чили многим племенам Солнце известно как бог Инти, спускающийся в океан каждый вечер, чтобы вынырнуть на востоке, освежившись от купания [4, 25].

... У египтян солнечным богом был не только Ра, но и Хепри, Перерождающийся, и Харахути, Далекий. У ацтеков бог Уицилопочтли соответствовал восходящему солнцу и солнцу в зените [4, 25].

... Индейцы хопи из северо-восточной Аризоны создали Солнце тем, что подбросили вверх щит, обтянутый оленьей шкурой, вместе с лисьей шкурой и попугайчьим хвостом (чтобы создать цвета восхода и захода) [4, 27].

... В романских языках Солнце – мужчина, а в кельтских и германских – женщина, а Луна – мужчина: В Верхней Баварии до сих пор Солнце называют *Frau Sonne*, а Луну – *Herr Mond* [4, 27].

... У майя Солнце считалось гремучей змеей [4, 27].

... в древнекитайской мифологии богиня СИ-ХЭ родила десять солнц... И согласно легенде, люди стали мучиться от множества проблем, порожденных таким количеством солнц. В конечном итоге появляется герой, который убивает все девять солнц и оставляет всего лишь одно. Ведь людям достаточно одного: так показывает опыт [4, 27].

Такую же позицию демонстрирует Эзоп в своей басне “Солнце женится”, который устами мудрой жабы повторяет мудрость китайцев: “Если Солнце в одиночку способно высушить наши болота, то представляете себе, что же будет, если у него появятся еще и маленькие сыновья” [4, 27].

... Для аравийского племени бедуинов рувалла Солнце – жестокая карга со страстью к разрушению, которая раз в четыре недели затаскивает красавца Месяца к себе в постель и лишает его сил, так что ему требуется месяц на восстановление [4, 27].

Мальбранш – современник Кондильяка писал: “Солнце есть общая причина бесконечного множества благ, которые нам оказывает бог, так как посредством его теплоты бог сообщает плодородие земле и всем животным, а посредством его света он приводит нас в состояние, когда мы оказываемся способными пользоваться тысячью различных способов окружающими нас предметами. Но оно в самом себе не имеет никакой силы. Это лишь материя...” [4, 450].

В современном мире к Солнцу отношение тоже неоднозначное, ассоциации и интерпретация у современного человека, по-прежнему, в некотором отношении похожи на взгляды далеких предков; перед Солнцем испытывают пиетет. Американский астроном Джон Эдди об этом пишет следующее: “Нам всегда хотелось, чтобы Солнце было лучше прочих звезд, лучше, чем оно есть на самом деле. Мы ждали от него совершенства, и, когда телескопы показали нам его несовершенство, мы сказали: “По крайней мере, оно постоянно”. Когда Солнце оказалось непостоянным, мы сказали: “По крайней мере, оно регулярно”. Сейчас, похоже, о нем нельзя сказать ни того ни другого; и то, что мы считали его тем и другим, на самом деле больше говорит о нас, нежели о самом Солнце” [4, 12]. Действительно, отношение разных народов к Солнцу варьируется в самом широком диапазоне, но одно

остаётся неизменным – элемент сакральности, который остался в мышлении современного человека от далекого предка, когда “Солнце было Богом” и каждый народ, вокруг этой сакральности, придает Солнцу те атрибуты, эпитеты, которые являются приоритетными для среды обитания. Когнитивная лингвистика определяет такие отношения как концепт и концептосферу.

Р.Коэн подчеркивает причину различной мифологической “концептосферы” Солнца у народов с разной шкалой ценностей и различным уровнем развития и в этом его позиция совпадает с положениями когнитивной лингвистики: “Вариации, возможно, обязаны своим происхождением климатическим различиям: там, где день мягкий и приятный, Солнце, как правило, женского рода, а Луна, повелевающая холодной, суровой ночью, – мужского. В экваториальных зонах, где день иссушающе жарок, а ночь напротив, мягка и нежна, светила меняются полами. Есть и исключения: на Малайском полуострове Солнце и Луна женского рода, а звезды – дети Луны” [4, 2]. Р.Коэн делает еще одно важное замечание, касающееся особенностей формирования концептосферы у различных народов: “В Африке и Индии солнечными животными являются тигр и лев: восход означает молодого льва, день – зрелого льва, а закат старого. Там, где львы не водятся происходят адаптации: в обеих Америках до Конкисты фигурируют орлы и ягуары” [4, 26]. Безусловно, вариативность символов и концептосферы определяется окружающей действительностью и создает дифференцирующий, когнитивный признак данного концепта в конкретной взятой культуре и языке. Однако не всегда концептосфера или какое-то понятие формируются у разных народов по одной и той же причине. Связь между культурой и познанием неоднородна и это можно проследить на следующем примере.

В своей книге “Культура и мышление” М.Коул и С.Скрибнер отмечают: “разные языки обладают различным числом слов, обозначающих цвета, и выделяют разные участки цветового спектра” [3, 58]. Авторы считают это доказательством существования “обусловленных культурой различий в познавательных процессах. Индейцы камаюра (Бразилия) не различают синего и зеленого цветов; пятна обоих цветов обозначаются одним и тем же словом, значение которого – “цвет попугая” [3, 12]. В азербайджанском языке мы наблюдаем определенное смещение цветовой гаммы, если говорят о прорастании сэмэни *səməni göyərdi*, о лужайке – *göy çəmən*, о зелени, употребляемой в пищу – *göyərtili*. У азербайджанцев, этнических тюрков, такое обозначение, по всей вероятности, может восходить к мифологическому прошлому – тенгризму. В некоторых случаях, как описывают М.Коул и С.Скрибнер, процесс появления цветового обозначения в лексике связан с межязыковым контактом: “...жители острова Муррей, у которых не было своего слова для обозначения синего цвета, воспользовались соответствующим английским словом и изменили его таким образом, что оно стало похоже на остальные цветовые категории их языка (*булу-булу*)” [3, 59]. На наш взгляд правильна мысль о том, что “чем легче словесно обозначать те или иные перцептивные категории, тем с большей легкостью они применяются в различных познавательных действиях” [3, 60].

Известный исследователь формирования мифологического мышления азербайджанского народа М.Сеидов в своей книге “Azərbaycan mifik təfəkkürünün qaunaqları” проводит этимологическое исследование слова *öləng*, которое есть в исконно тюркской культуре и в языке многих тюркоязычных народов, но “исчезло” со временем из лексики азербайджанского языка. По его мнению, несмотря на то, что в современном активном лексиконе азербайджанского языка этого слова нет, слово *öləng* встречается с небольшими фонетическими изменениями в диалектах Северного и Южного Азербайджана: при этом происходит замена звука /ö/ на /ü/. Оно имеет широкую семантику и употребляется в следующих значениях: 1) *çayır*, 2) *yaşillıq və gənclik, ailə ilahəsinin adı*, 3) *göl, nəmişlik, bataqlıq*, 4) *şeyr forması, nəğmə adı*. М.Сеидов отмечает: *öl* “su”, “nəmişlik”, “yaş”, “dəniz” deməkdir; *ing* isə bəlkə vaxtilə müstəqil söz, ya da müstəqil bir sözün müəyyən hissəsi olmuşdur. С.Е.Малов эски түрkdilli abidələrdə *öl* sözünü ruscaya su anlayışı ilə əlaqədar tərcümə etmişdir. Mahmud Qaşqari *öl* sözünü “yaş”, “nəm”, *öl* kökündən olan *öli* sözünü “islanmaq”, yenə həmin sözdən yaranmış *öliş* sözünü “nəmlənmək”, “yaşillıq” kimi mənalandırmışdır. 1144-cü ilə aid lüğətdə *öləng* “çəmənlik, otlaqlıq”, *tazə öləng* isə “tazə çəmənlik” kimi tərcümə edilmişdir. XIII–XIV əsr müəlliflərindən Əbu-Nəyyan da *öl / ul* kökündən olan *ulidi // olidi* sözlərini “nəmişlik”, “islanmış” kimi mənalandırmışdır [6, 42-43]. Далее автор приводит исследование В.В.Вельяминова-Зернова, Л.З.Будагова, В.В.Радлова, Ш.Сами, Г.К.Гадри и отмечает, что во всех случаях слово *ul / öl / ol* в тюркоязычных культурах имеет в своей семантике значения, связанные с водой: слезы, влага, сырость, маленькое озеро, влажность, свежий, сочный и т.д. Исчезновение же этого слова в первоначальном варианте из широкого употребления в современном азербайджанском языке автор объясняет следующим образом: *Lakin tarixi hadisələrlə, eləcə də türkdilli qəbilə birləşmələrinin, qəbilə birləşmələri silsiləsinin çarpazlaşması ilə əlaqədar olaraq həmin sözlər başqa-başqa istiqamətlərə yönəlmişdir. Zaman keçdikcə onlardan biri – öləng sözü Azərbaycan ədəbi dilindən çıxmış, başqa bir söz – göl sözü yaranmışdır. Öləng sözünün XVII–XVIII əsrlərə qədər Azərbaycanın, hətta qonşu xalqların toponimikasında işləndiyini, sonralar isə unudulduğunu o, belə izah edir: görünür, öləng sözünü işlədən türkdilli böyük qəbilə birləşməsinin Azərbaycanda yalnız az bir hissəsi olmuşdur, ona görə də həmin söz ümumxalq dilinə keçə bilməmişdir [6, 44].*

Приведенные выше исследования позволяют выделить несколько социокультурных фактов в качестве причинных механизмов, порождающих те или иные различия в познавательном, мыслительном процессах, а также процессе репрезентации знаний в той или иной культуре. Среди них можно отметить следующие факторы, повлиявшие на “языковое поведение”: природный фактор, формирующий мифологию, процесс интеграции и дифференциации языков, процесс заимствования слов. При этом вновь и вновь лингвисты возвращаются к одному из основных проблем современности, а именно к проблеме перевода, когда “нельзя слово в слово переводить с одного языка на другой и часто при переводе происходят известные потери” [3, 59]. Такие потери приводят к потере национального, этнического колори-

та в тексте перевода, что, конечно, создает трудности в процессе межкультурного диалога.

Использованная литература

1. Ван Дейк Т.А. Язык. Познание. Коммуникация. М.: Прогресс, 1989.
2. Косидовский Зенон. Когда Солнце было Богом. М.: Наука, 1991.
3. Коул М.С. Скрибнер. Культура и мышление. М.: Прогресс, 1977.
4. Козн Р. В погоне за Солнцем. М.: АСТ, 2013.
5. Леви-Стросс К. Структурная антропология. М.: Эксмо-пресс, 2001.
6. Seyidov M. Azərbaycan mifik təfəkkürünün qaynaqları. Bakı: Yazıçı, 1983.

Xülasə

Afaq Qəmbərova

Dil strukturu koqnitiv linqvistika nöqtəyi-nəzərindən

XX əsrin sonlarında inkişafı geniş vüsət almış koqnitiv dilçilik hazırda dil kateqoriyalaşması prinsiplərini tədqiq etməyə imkan verir. Dil formaları semantik strukturla sıx bağlıdır və dil daşıyıcılarının şüurunda mövcud olan mənalara ifadə etmək funksiyası yerinə yetirir. Bu, o deməkdir ki, istənilən dil səviyyəsinə aid dil vahidlərinin strukturları kateqoriyalaşma və representasiya nöqtəyi-nəzərindən analiz edilə bilər. Məqalədə dil daşıyıcılarının “dil davranması”na uyğun olaraq qrammatik kateqoriya (zaman), ləksemlər (rəng bildirənlər) və konseptosferanın representasiya faktları nəzərdən keçirilir.

Summary

Afaq Gambarova

Language Srtucture from the Point of View of Cognitive Linguistics

Cognitive linguistics, which has gained momentum by the end of XX century, is currently dealing with the issue of the study of the principles of language categorization. Language forms are closely connected with the semantic structure, and perform the function of expression of senses existing in the consciousness of native speakers. It implies that the structures of linguistic units of any level can be analyzed from the point of view of categorization and representation. The article provides the facts of representation of grammatical categories (time), lexemes (color references) and cultural conceptual in line with “language behavior” of native speakers.

Rəyçilər: fil.e.d., prof.F.Veysəlli, fil.f.d.C.Babayev.

İmarət Süleymanova
ADU

ALLİTERASİYA AZƏRBAYCAN FOLKLOR FRAZELOGİYASINDA OBRAZLILIQ YARADAN FONETİK VASİTƏ KİMİ

Açar sözlər: *Azərbaycan dili, folklor, frazeologiya, fonetik üslubiyyat, alliterasiya.*

Key words: *the Azerbaijani language, folklore, phraseology, phonetic stylistics, alliteration.*

Ключевые слова: *азербайджанский язык, фольклор, фразеология, фонетическая стилистика, аллитерация.*

Azərbaycan folklor frazeologiyasının üslubi xüsusiyyətlərinin öyrənilməsinə diqqətin yönəldilməsi vacib olan məsələlərdən biri də obrazlılıq yaradan fonetik vasitələrdir. Fonetik üslubi vasitələr kimi “sözlərin, ifadələrin və cümlələrin mənalari ilə səslənməsi arasında ahəngdarlığın təmin edilməsi üçün istifadə olunan fonetik vasitə və imkanlar” nəzərdə tutulur [9, 44]. Bu vasitələr sırasında Azərbaycan folklor frazeologiyasında öz “məhsuldarlığı” ilə seçilən alliterasiya istər obrazlılıq yaratma potensialı, istərsə də akustik-artikulyasiya effekti baxımından maraqlıdır.

Alliterasiya (*alliteration* < lat. *ad* ‘doğru; istiqamət’ + *littera* ‘hərflər’) “yekcins səsli səsli səsli simmetrik təkrarı ilə səciyyələnən” xüsusi növ səs təkrarı hadisəsidir [24]. Obrazların koqnitiv mexanizmlərin “işə salınması” ilə təxəyyüldə canlandırılmasının sanksiyalaşdırılması bilavasitə idraki proseslərin iştirak əmsalının təhlilini labüd edir. Alliterasiyanın bu aspektləri hələ XX əsrin ortalarında Azərbaycan dilçilərini yaxından maraqlandırmışdır. Məsələn, Ə.Dəmirçizadə *n, m* səslərinin dörd-qəm, inilti ifadəsi üçün, *ç, c, ş, j* kimi səslərin su şırıltısı, at çapışı, fişəng, güllə atışı, əl çalmaq, şaqqıldamaq və bu kimi halların təsviri üçün, *t, d, p, b* kimi səslərin daha çox titrəyişli, tappılıtlı halların təsviri üçün bir araya gətirildiyini vurğulayır. O, fikirlərinin təsdiqi üçün M.Füzulinin “Leyli və Məcnun” poemasından Məcnunun daxili inilti və sızıltılarını əks etdirən nümunələr gətirir: *Giryangiryən qılırdı seyran, Heyran-heyran gəzidi hər yan* [9, 56].

Göründüyü kimi, alliterasiya obrazı daha canlı təsvir etməyə imkan verir, həm də şeirə xüsusi representativ obrazlılıq gətirir, onu akustik baxımdan rəvan edir. Bu cəhət fonosimvolizmin üslubi “platformda”kı fəaliyyət mexanizmlərini də ortaya qoymuş olur. Məlumdur ki, fonosimvolizm səslərin təbii akustik-artikulyasiya özəlliklərindən irəli gəlir və onların əlavə mənə çaları yaratmasına istinad edir, yəni səs müəyyən konnotativ imkanlara malik ola bilər (Ə.Dəmirçizadə bunu konnotativ “yüklənmə” adlandırır [9, 56]). Lakin Azərbaycan folklor frazeologiyasının təhlili burada fonosimvolik mahiyyətli alliterasiya faktları ilə yanaşı, sırf melodiklik yaradan səs təkrarlarına istinad edən alliterasiyanın da yüksək işlənmə tezliyinə malik olduğunu göstərir. Məhz folklorda, o cümlədən qədim türk yazılı abidələrinin dilində alliterasiya faktlarının çoxluğu və çeşidliliyi alliterasiyanı türkologiyada “ibtidai türk qafiyəsi” rəngində dəyərləndirməyə əsas vermişdir. Türk şeirində alliterasiya və qafiyə məsələlərini araşdırmış A.M.Şerbak qeyd edir ki,

məhz qafiyənin özünün səs təkrarına istinad etməsi fikri bir çox dilçilərin alliterasiyanı qafiyə növü kimi nəzərdən keçirməsinə yol açmışdır [27, 148]. Türk xalq şeirinin nəzəri problemlərlə bağlı məqaləsində V.M.Jirmunski alliterasiyanın “arxaik şeir” formasına uyğun olaraq 1) ilk samit səsin və 2) sonrakı samit səslərin təkrarı əsasında formalaşdığını göstərir [23, 27]. Təkcə Azərbaycan mənəviyyatının yazılı sənəməsi olan “Kitabi-Dədə Qorqud”un dilindəki alliterasiyanın “iş əmsalı”na nəzər salmaq kifayətdir ki, onun Azərbaycan, eləcə də ümumtürk folklorunun arxitekonikasındakı önəmli payını təxmin etmək mümkün olsun. Məhz alliterasiyanın yüksək çəkisinə əsaslanan akad.T.Hacıyev dastanın dilinin şeir dili olması fikrində israr edir, çünki, onun fikrincə, cümlədə sözün fonetik başlanğıcı (burada müəllif alliterasiyanı nəzərdə tutur), sözün əvvəlinin sistemli harmoniyası nəsr dilinə məxsus keyfiyyət deyildir [15, 168].

N.Hacıyevaya görə, mahnı mətnləri məhz şifahi şəkildə oxunduğu üçün qədim dövrlərdə sözlərin əvvəlində səslərin eyniliyi güclü təsiredici vasitə olmuşdur. Bu, özünü yalnız Azərbaycan xalq mahnılarında deyil, həm də tapmaca, bayatı və atalar sözlərində qoruyub saxlamışdır. Alliterasiya baxımından müasir türk dilləri bir-birindən az fərqlənir. “Poetik mətnə alliterasiyanın kompleks şəkildə öyrənilməsi belə bir fikri yaradır ki, *ona təkcə səs təkrarının xüsusi halı kimi deyil, hələlə poetik mətnin struktur və kompozisiyasını formalaşdıran poetik üsul kimi baxmaq lazımdır*” (kursiv bizimdir – İ.S.). [17, 18].

Göründüyü kimi, türk dillərində aksentual dəyişmə baş vermədiyi, yəni heca vurğusunun söz sonuna doğru irəliləmədiyi dövrdə sözünü mövqeyin (auslautun) aktuallaşması ilə anlaut qafiyə mövqeyi statusu qazanmışdır. Başqa sözlə desək, erkən dövrlərdə türk qafiyəsinin sözsonu mövqedə qərarlaşması struktur baxımdan, demək olar ki, qeyri-mümkün olduğundan məhz alliterasiya ibtidai türk qafiyəsi rolunu oynamışdır. Bu mənada alliterasiyanı sırf üslubi aspektdə deyil, türk dillərinin struktur-tipoloji özəlliklərilə relevant şəkildə dəyərləndirən dilçilərin yanaşması ilə razılaşmamaq mümkün deyildir. Alliterasiya hadisəsi Avropa dillərində üslubi kateqoriya kimi dəyərləndirilir, Azərbaycan dilçisi M.Adilov isə türk dillərində onu həm üslubi, həm leksik, həm də qrammatik cəhətdən tədqiq edilməli olan ümumdil kateqoriyası kimi nəzərdən keçirməyin vacibliyini vurğulayır [2, 189-234]. A.Hacıyeva aqqlütinativ quruluşlu türk və monqol dillərində sinharmonizmin struktur-tipoloji mahiyyətini araşdırarkən belə bir nəticəyə də gəlir ki, alliterasiya bu dillərin tipoloji özəlliklərilə sistem bağlılığına malikdir [16, 107-108].

M.Ə.Əliyev Azərbaycan xalq poeziyasında alliterasiya və qafiyə hadisəsinin müqayisəli təhlilindən samit təkrarının qədim türk şeirinin aparıcı fonouslubi təşkilatlandırma vasitələrindən biri olduğu qənaətinə gəlir [10, 52]. N.Seyidəliyev frazeoloji vahidlərdə fonetik obrazlılıq yaradan üslubi cəhətlər sırasında alliterasiyanın xüsusi yeri olduğunu bildirir: “Azərbaycan ədəbiyyatında alliterasiya ... həm şifahi xalq ədəbiyyatında (bayatılarda, atalar sözlərində, tapmacalarda, yanılmaclarda), həm də klassik və müasir ədəbi yaradıcılıqda geniş yayılmışdır” [20, 248]. Folklor frazeologiyasında, o cümlədən parameoloji vahidlərdə alliterasiyanın yüksək çəkiyə malik olması faktı nitq mədəniyyəti problemlərinin araşdırıldığı tədqiqatlarda da diqqətdən kənar qalmamışdır. Məsələn, A.Bayramov, Z.Məhərrəmov və M.İsgəndərzadə *Yaxşılığa yaxşılıq hər kişinin işidir, yamanlığa yax-*

şılıq ər kişinin işidir cümləsində “təkrar olunan y və ş samitlərinin nitqdə alliterasiya yaratdığını qeyd edirlər [7, 185]. Alliterasiyanı ifadəni, cümləni təşkil edən sözlərin övvəlində və ya ortasında eyni, yaxud yaxın samitlərin işlənməsi kimi səciyyəlandırən N.Abdullayev də folklor frazeologiyası materiallarını araşdıraraq yazır: “Bu cür səs düzümünün yaratdığı musiqi, ahəng söz birləşmələri, atalar sözləri, frazeoloji vahidlərin deyilişində özünü daha çox göstərir, başqa sözlə, həmin ifadələrin, bədii mətnlərin yaranmasında da eyni səslərin təkrarından əmələ gələn fonetik hadisənin mühüm rolu olur. Məsələn, *Gedər bağlar qorası, qalar üzlər qarası; Uma-uma döndümmuma; Qalan yerə qar yağar; Qaz vur qazan doldur; Su sənəyi suda sınar* və s.” [1, 166]. S.S.Hüseynov və E.M.Qaracayeva da analoji mövqedən çıxış edirlər: “Alliterasiya poetik üslubi vasitə kimi *şifahi xalq yaradıcılığında – laylalarda, nazlamalar, cırnatmalar, öcəşmələr, sanamalar, holavartlar, sayacı sözləri, qaravəllilər, yanılmaclarda (Yetişmiş yemişi yetim yemiş; Ağırılığım od olsun, odda yanan yad olsun* və s.) (kursiv bizimdir – İ.S.) geniş istifadə olunur: *Qurddan qorxan qoyun saxlamaz; Samana qatsan at yeməz, sümüyü qatsan it; Yanan da mən, yaman da mən; Dili varsa, dilçəyi də var; Zəri varsa, zoru da var; Bacarana baş qurban; Bal tutan barmaq yalar; Qudurasan qurbağa, gəldi bizi vurmağa; Qız ağacı, qoz ağacı; Dəvə durdu, dam yıxdı; Bəy dediyin nədir, bəyənmədiyən nədir?* və s.” [18, 192-193]. Göründüyü kimi, folklor frazeologiyasında alliterasiya həm anlaut, həm inlaut, həm də auslautda izlənilir.

Y.Əliyev və G.Mehrəliyeva alliterasiyanın “Kitabi Dədə Qorqud”un dilində həm cümlələrarası, həm də cümlədaxili mövqedə işləndiyini müəyyən etmişlər. Onların fikrincə, ən çox alliterativ ahənglik yaradan səs /q/ samitidir [11, 5]. Folklor mətnləri üzərində apardığımız müşahidələr də /q/ samitinin alliterativ potensialının kifayət qədər yüksək olduğunu deməyə əsas verir. Məsələn, *qanına qəltan olmaq* frazeoloji vahidi məhz bu samitin alliterasiyası ilə formalaşmışdır. Bunu Qarabağ (Ağdam) bölgəsi folklorundan nümunədə də görmək olar: *Səni qanına qəltan ol, get dərədə mundar ol* [12, 306]. *Qanı qanından, canı canından olmaq; qanına qərq olmaq, qanına qıymaq* kimi ifadələr də /q/ samitinin alliterasiyası ilə formalaşmışdır. Bu, Qarabağ folkloruna (Bərdə və Ağcabədi) aid “Yazıya pozu yoxdur” nağılından götürdüyümüz bir nümunədə də müşahidə edilir: *...Qılınçı qalxızanda ananın ürəyi gedir, doğma ananın. Axı qanı qanınandı. Ayılanda deyir ki, mən isdəmirəm, verin o qadına. O qadınan uşağı alır verir öz anasına* [19, 376]. Həmin bölgə folklorunda qeydə alınmış *qana qarışmaq* frazeologizmi də /q/ samitinin alliterasiyasına əsaslanır: *Eylə bir yağış yağdırarsan ki, qana qarışar, Əlinin atının üzəngisinə qədər qannı su qalxar* [19, 51]. Bu frazeoloji vahid öz mənə yükünə görə *qana dönmək* frazeoloji vahidinin sinonimi kimi işlənilir. Müq. et: *... O vaxt ölessən ki, üsdün polad olajax, su qana dönəjəh* [19, 84].

/q/ samitinin alliterasiyası ilə formalaşmış başqa bir nümunəni – *qan qusmaq* folklor frazeologizmini nəzərdən keçirək. “Çətin, çıxılmaz, ələcsiz vəziyyətə düşmək, əziyyət çəkmək” mənasında işlənən bu frazeologizm “Azərbaycan folkloru antologiyası”nın İraq-türkman cildi və Şəki bölgəsinə aid cildində qeydə alınmışdır: *Qan qusasan! Qara qan qusasan* [6, 98], *Altun qaba qan qusdum* [6,193], *Hikmət xəcalət çəkir və and içib, qan qusur ki, mən onun cibinə ayda 100 manat nəğd pul qoyuram, bilmirəm kişi nə üçün şikayət edir* [5, 226]. Onu da qeyd edək

ki, N.Vəliyevanın tərtib etdiyi frazeoloji lüğətdə *and içib qan qusmaq* ifadəsi müstəqil frazeologizm kimi nəzərdən keçirilir [22, 85].

/q/ samitinin alliterasiyası Qarabağ [4, 39], həmçinin Şilyan folklorunda daha çox işlənən *qonaqli qaralı olasan* alqışında da müşahidə edilir: *Zal oğlu Rüstəm olduqca yeyib-içən adam idi. Evi çox qonaqli-qaralı olardı* [20, 80]. Məlumdur ki, türk dillərində *qara* sözü rəng bildirməklə yanaşı, böyüklük, güclülük, kobudluq, cahillik, tündlük, acıqlılıq, sadəlik, adilik (sosial iyerarxiya baxımından) və başqa mənalar da ifadə edir [26]. *Qonaq-qaralı olmaq* frazeoloji vahidində isə allitersiyanın əhatə etdiyi bu söz “çox, çoxlu” mənasında işlənir: “çoxlu qonağı olmaq”.

Azərbaycan folklorunda başqa alliterasiya halları da vardır. Məsələn, Güney Azərbaycan folklorunda qeydə alınmış *tanrısına təpik atmaq* [13, 300] frazeoloji vahidi /t/ səsinin təkrarına əsaslanır. N.Vəliyevanın tərtib etdiyi frazeoloji lüğətdə bu ifadə *bəxtinə təpik atmaq* variantında verilmişdir [22, 169]. “Azərbaycan dilinin frazeologiya lüğəti”ndə həmin ifadə “naşükür, nankor olmaq, qudurmaq, cızığından çıxmaq, yolunu azmaq, həddini aşmaq” kimi izah olunur [3].

Folklor mətnlərində /t/ səsinin alliterasiyasına əsaslanan daha bir frazeoloji birləşmə qeydə alınmışdır: *toy tutmaq*. Şəki bölgəsinə aid folklor toplusunda bu ifadənin işləndiyi bir nümunə verilmişdir: *Saa bir toy tutaram, dədaa toyu yadaa düşər* [5, 76]. Q.Məhərrəmli və R.İsmayılov *toy tutmaq* ifadəsinin polisemantik olduğunu və müasir Azərbaycan dilində iki mənada işləndiyini bildirirlər: 1) *bərk cəzalandırmaq, zülm etmək* 2) *Toyda oxumaq üçün sifariş almaq*” [3]. Bunu gətirilmiş nümunələr də təsdiqləyir. Müq. et: *Əh, and olsun Həzrət Abbasa, ona bir toy tutaram ki... Daha bu xalq qıryətini çöldən tapıbdır.* (C.Cabbarlı) [8, 77]; *Amma onu sən yəqin bil ki, əgər axmaqlasan, atamın goru haqqı sənə bir toy tutaram, bir toy tutaram ki, bir kərəmə nəfəsini çəkərsən* [14, 319]; *Toy tutmaq üçün efirdə toy mahnıları oxumaq olmaz; İndi bəziləri deyəcək ki, toy tutmaq üçün oxuyub. Bəli, toy üçün oxumuşam* [28].

Beləliklə, Azərbaycan folklor frazeologiyasında obrazlılıq yaradan fonetik vasitə kimi başlıca olaraq alliterasiya və assonansdan istifadə olunmuşdur.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat

1. Abdullayev N.Ə. Nitq mədəniyyətinin əsasları. Bakı, 2013 // <http://anl.az/el/Kitab/2014/Azf-277620.pdf>.
2. Adilov M.İ. Alliterasiya // Azərbaycan bədii dilinin üslubiyatı. Oçerklər. Bakı: Elm, 1970, s.189-234.
3. Azərbaycan dilinin frazeologiya lüğəti. Bakı: Altun kitab, 2015 // <https://www.azleks.az/az/online-dictionary/tanr%C4%B1s%C4%B1na+t%C9%99pik+atmaq>
4. Azərbaycan folkloru antologiyası. V kitab: Qarabağ folkloru. Bakı: Səda, 2000.
5. Azərbaycan folkloru antologiyası. XVIII kitab: Şəki folkloru. III cild. Bakı: Nurlan, 2008.
6. Azərbaycan folkloru antologiyası. II kitab (İraq-türkman cildi). Bakı: Nurlan, 2009.
7. Bayramov A., Məhərrəmov Z., İsgəndərzadə M. Azərbaycan dili və nitq mədəniyyəti. Bakı: ULU, 2015.
8. Cabbarlı C. Əsərləri. Dörd cildə. III cild. Bakı: Şərq-Qərb, 2005.
9. Dəmirçizadə Ə. Azərbaycan dilinin üslubiyatı. Bakı: Azərnəşr, 1962.

10. Əliyev M.Ə. Azərbaycan xalq poeziyasında alliterasiya və qafiyə // Azərb. SSR Ali və Orta İxtisas Təhsili Nazirliyinin Elmi əsərləri. Dil və ədəbiyyat seriyası. 1976, № 1, s.52.
11. Əliyev Y., Mehraliyeva G. Mətn və fonoloji keyfiyyət ("Kitabi-Dədə Qorqud"un dili əsasında) // Filologiya məsələləri. № 10, 2017, s.3-8.
12. Əliyeva A. Folklor örnəkləri (Ağdamda belə söyləyirlər...) // Dədə Qorqud araşdırmaları. Bakı, ADPU-nun nəşriyyatı, 2012, s.289-307 (<http://ebooks.azlibnet.az/book/35nat221217.pdf>).
13. Güney Azərbaycan folkloru. I kitab: Təbriz, Yekənat və Həmədan ərazilərindən toplanmış folklor örnəkləri. Bakı: Elm və təhsil, 2013.
14. Hacıbəyli Ü. Seçilmiş əsərləri. İki cildə. I cild. Bakı: Şərq-Qərb, 2005.
15. Hacıyev T.İ. Dədə Qorqud: dilimiz, düşüncəmiz. Bakı: Elm, 1999.
16. Hacıyeva A.Y. Aqqlütinativ dillərdə daxili fleksiya və fuziya. Bakı: Nurlan, 2007 // http://anl.az/el/h/ha_addfvf.pdf
17. Hacıyeva N.M. Azərbaycan dilinin fonetik üslubiyatı. Bakı, 2018.
18. Hüseynov S.S., Qaracayeva E.M. Azərbaycan dili və nitq mədəniyyəti. Dərslik. Bakı: Elm və təhsil, 2016.
19. Qarabağ: folklor da bir tarixdir. II kitab (Bərdə və Ağcabədi rayonlarından toplanmış folklor örnəkləri). Bakı: Elm və təhsil, 2012.
20. Seyidəliyev N.F. Azərbaycan dastan və nağıl dilinin frazeologiyası. Filol. elm. dokt. ... diss. Bakı, 2007.
21. Tağısoy N. Şilyan: özü, sözü – çeşmənin gözü. I kitab. Bakı: Mütərcim, 2009.
22. Vəliyeva N.Ç. Azərbaycanca–rusca–ingiliscə frazeoloji lüğət // <https://ebooks.azlibnet.az/book/vOZLpnFo.pdf>
23. Жирмунский В.М. О некоторых проблемах теории тюркского народного стиха // Вопросы языкознания. 1968, № 1, с.23-42.
24. Зунделович Я. Литературная энциклопедия. Словарь литературных терминов. В 2-х т. М.-Л., Изд-во Л.Д.Френкель // https://literary_terms.academic.ru/20/%D0%90%D0%BB%D0%BB%D0%B8%D1%82%D0%B5%D1%80%D0%B0%D1%86%D0%B8%D1%8F
25. Лингвистический энциклопедический словарь. М.: Советская энциклопедия, 1990 // <http://tapemark.narod.ru/les/027c.html>
26. Файзуллина З.С. Этнокультурные особенности цветообозначения в современном башкирском языке. Дисс. ... канд.филол.наук. Уфа, 2005 // <http://www.dissercat.com/content/etnokulturnye-osobennosti-tsvetooboznacheniya-v-sovremennom-bashkirskom-yazyke>
27. Щербак А.М. Соотношение аллитерации и рифмы в тюркском стихосложении // Народы Азии и Африки. 1961, № 2, с.142-153.
28. <https://metbuat.az/news/373025/mugenni-ebdulxalid-toy-tutmaq-ucun-efirde-toy-mahnilar-oxum.html>

Summary

İmarət Süleymanova

Alliteration as a Phonetic Device Creating Imagery in Azerbaijani Folklore Phraseology

The article deals with one of the phonetic devices which creates imagery in Azerbaijani folklore phraseology, i.e. alliteration. The author defines the place, role, usage and stylistic characteristics of alliteration in Turkic oral folk literature by

researching stylistic-semantic features of phraseological units with consonant alliteration based on the folklore materials belonging to different districts in Azerbaijan.

Резюме

Имарат Сулейманова

**Аллитерация как фонетическое средство, создающее образность,
в азербайджанской фольклорной фразеологии**

Статья посвящена одному из фонетических способов, создающих образность, в азербайджанской фольклорной фразеологии, – аллитерации. Исследуя стилистико-семантические свойства фразеологических единиц с консонантной аллитерацией, автор на основе образцов фольклорной фразеологии различных районов Азербайджана выявляет место, роль, случаи применения и стилистические особенности аллитерации в тюркской устной народной литературе.

Rəyçilər: fil.f.d., dos.S.Mirzəyeva, fil.f.d., dos.A.Cəfərova.

Tahirə Məhərrəmovə
ADU

İNGİLİS DİLİNDƏ MÜRƏKKƏB SÖZLƏRİN KOMPONENTLƏRİ ARASINDA SEMANTİK ƏLAQƏLƏRİN BƏZİ XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Açar sözlər: *mürəkkəb söz, komponent, reduplikasiya, lüğət tərkibi.*

Key words: *compound word, component, reduplication, vocabulary.*

Ключевые слова: *сложное слово, компонент, редупликация, словарный состав.*

Müasir ingilis dilində mürəkkəb sözlərin onu təşkil edən komponentlərin forma və məzmun münasibətlərinə və qrammatik xüsusiyyətlərinə görə təsnifi maraqlıdır, çünki bu və ya digər nitq hissəsinə mənsub olan mürəkkəb sözlərin əmələ gəlməsində həmin xüsusiyyətlər müxtəlif şəkildə təzahür edir.

Mürəkkəb sözləri müxtəlif əlamətlərinə, məsələn, komponentlərinin məzmun və forma münasibətinə, bu və ya digər nitq hissəsinə mənsubiyyətinə, əmələ gəlmə yolları və vasitələrinə görə təsnif etmək olar.

İngilis dilində mürəkkəb sözlərin böyük hissəsi məzmun və forma münasibəti baxımından müxtəlif mənalı və formalı sözlərin birləşməsi, bir qismi isə eyni sözün müxtəlif formalı reduplikasiyası ilə yaranmışdır. Məsələn, *keyboard* 'klaviatura', *government office* 'dövlət idarəsi', *windmill* 'külək dəyirmanı', *mudstained* 'palçıq ləkəsi', *world-wide* 'dünya miqyaslı', *goody-goody* 'riyakar, ikiüzlü', *fifty-fifty* 'bərabər', *chit-chat* 'xəbərçilik', *sing-song* 'monoton səs', *zig-zag* 'ziqzaq', *street-building* 'yol çəkilməsi', *oak-tree* 'palıd ağacı', *table-cloth* 'süfrə'. Belə sözləri komponentlərinin qrammatik məzmununa görə iki qrupa bölmək olar:

a) komponentləri eyni nitq hissəsindən olanlar: *dog-house* 'it evi, *baby-sitter* 'dayə', *sunflower* 'günəbaxan' və s.,

b) komponentləri müxtəlif nitq hissələrindən ibarət olanlar: *looking-glass* 'güzgü', *break down* 'sübh çağı', *three-cornered* 'üçbucaqlı', *long-legged* 'uzunqıçlı', *street fighting* 'küçə vuruşması' və s.

Bir sıra mürəkkəb sözlər eyni sözün reduplikasiyası ilə əmələ gəlir. Məsələn, *pretty-pretty* 'kifayət qədər', *face-to-face* 'üzbəüz', *eye to eye* 'göz-gözə', *step by step* 'addımbaaddım', *bluh-bluh* 'bla-bla (bezdirci söhbət və s.)'. Eyni sözün reduplikasiyası ilə əmələ gələn bəzi mürəkkəb sözlərin komponentləri bir-birindən sait və ya samit tərkibinə görə fərqlənir: *chit-chat* 'xəbərçilik', *knick-knack* 'xırda-*vat*', *sing-song* 'monoton səs', *mish-mash* 'qarmaqarışq', *shilly-shally* 'tərəddüd', *table-shmable* 'stol-mstol', *super-duper* 'çox əla', *willy-nilly* 'istər-istəməz', *hanky-panky* 'intizamsızlıq'. Belə sözlərin komponentlərindən biri çox zaman müstəqil şəkildə işlənir.

Mürəkkəb sözlərdə komponentlərin yeri sabit olur, onların yerinin dəyişdirilməsi ya mənanın itməsinə, ya da dəyişməsinə səbəb olur. Məsələn, *butter and bread* mürəkkəb sözündə komponentlərin yerinin dəyişdirilməsi onu söz birləşməsinə çevirir.

Məlum olduğu kimi, mürəkkəb sözlərin komponentləri arasında həm təbəzül, həm də tabelilik əlaqəsi ola bilər. Birincilərin komponentləri müstəqil olur,

ikincilərdə isə bir komponent digərindən asılı olur. Lakin ingilis dilində komponentlərindən biri müstəqil şəkildə işlənməyən mürəkkəb sözlər, xüsusilə feillər də kifayət qədərdir. Tabesizlik əlaqəsi ilə düzələn mürəkkəb feillərin bu növündə komponentlərdən biri, daha doğrusu, ikincisi postpozitivlərlə təmsil olunur. İ.V.Arnold onlar üçün *adverbs (down, out, up və s.)*, *preposition like adverbs*, *postpositions of adverbial origin*, *postpositives* və *postpositive prefixes* kimi terminlərdən istifadə edir [1, 120]. Məsələn: *to drop in*, *to take part in* ‘iştirak etmək’, *to put on* ‘geyinmək’, *to climb up* ‘dırmaşmaq’, *to give up* ‘tərgitmək’.

Tabelilik əlaqəsi əsasında yaranmış mürəkkəb sözlərdə isə, yuxarıda qeyd olunduğu kimi, komponentlərdən biri o birindən asılı olur. Məsələn: *stick-in-the-mud* ‘palçıq kimi yapışqan’, *mother-in-law* ‘qaynana’, *heartbreak* ‘infarkt’, *heartache* ‘ürək ağrısı’.

Tabelilik və tabesizlik əlaqələri bütün nitq hissələrinə mənsub mürəkkəb sözlərdə eyni cür olmur. Bu əlaqələr nitq hissəsinin xüsusiyyətlərindən asılı olaraq müxtəlif şəkildə təzahür edir.

1) *Tabesizlik əlaqəsi əsasında yaranan mürəkkəb isimlər*

Tabesizlik əlaqəsi əsasında mürəkkəb isimlər müxtəlif mənəli və formalı ümumi və xüsusi isimlərin birləşməsindən müxtəlif modellər üzrə yaranır. Bunu aşağıdakı nümunələr üzərində şərh edək: *sunbeam*, *searchlight*, *looking-glass*, *cutwork*, *green-grocer*:

- isim – isim: *sunbeam* ‘günəş şüası’;

- feil – isim: *searchlight* ‘projektor’. Belə mürəkkəb sözlərdə birinci komponent feilin ilkin forması ilə təmsil olunur.

- feil (+ *-ing*) – isim: *looking-glass* ‘güzgü’. Bu model üzrə yaranan mürəkkəb sözlərdə birinci komponent mövqeyində duran feil indiki zamanın feili sifəti (*-ing*) formasında çıxış edir;

- feil (Participle II) – isim: *cutwork* ‘kəsmə/doğrama işi’. Bu model üzrə formalaşan mürəkkəb sözlərdə birinci komponent feilin *Participle II* formasında olur;

- sifət – isim: *a green-grocer* ‘satıcı’. Belə mürəkkəb sözlərin mənası əsasən komponentlərin mənalарının məcmusundan ibarət olur (*a green grocer* – hərfən: “yaşıl satıcı” > “tərəvəz / göyərti satan”).

Eyni ismin təkrarı ilə düzələn mürəkkəb isimlərdə komponentlər bir-birinə sözünülər vasitəsilə bağlanır. Məsələn: *face to face* ‘üz-üzə, qarşı-qarşıya’, *eye to eye* ‘göz-gözə’, *hand in hand* ‘əl-ələ’, *arm in arm* ‘qol-qola’, *shoulder by shoulder* ‘çiyin-çiyinə’, *step by step* ‘addımbaaddım’.

Komponentləri somatizmlərdən ibarət olan belə mürəkkəb isimlər adverbial mənaya malik olur.

2) *Tabelilik əlaqəsi əsasında yaranan mürəkkəb isimlər*

Yanaşma əlaqəsi əsasında formalaşan mürəkkəb isimlərin birinci komponenti isim, sifət və ya say olur. Məsələn, *scarecrow* ‘müqəvvə’, *cut-throat* ‘cəlad’, *daredevil* ‘qəddar, qatil’, *likspittle* ‘yaltaq’, *pickpocket* ‘oğru, cibəgirən’. Belə mürəkkəb isimlərin çoxu substantiv, bir qismi isə atributiv xarakter daşıyır.

İdarə əlaqəsi əsasında formalaşan mürəkkəb isimlərin birinci komponenti əsasən feillərlə ifadə olunur: *breakdown* ‘subh çağ’, *hangover* ‘xoşagəlməz sözsöhbət’, *make-up* ‘makiyaj’, *take-off* ‘təyyarənin yerdən qalxması’. İdarə əlaqəli

mürəkkəb isimlərin komponentlərindən biri feili sifət ola bilər. Məsələn: *looking glass* ‘güzgü’, *dancing-girl* ‘rəqs edən qız’, *road building* ‘yolçəkən’, *street-fighting* ‘küçə vuruşu’.

Bir sıra mürəkkəb isimlər fərqli modellər əsasında formalaşmışdır. Məsələn: *pin-up* ‘şəkli divarlarda asılan qız’, *pick-up* ‘fahişə’, *throw-out* ‘tullantı’.

İngilis dilində *bahuvrihi* (sanskrit dilindəki *bahúvrīhi* sözündən; hərfən: “dü-yüsü çox olan”) adlanan və mənsubiyyət, maliklik bildirən mürəkkəb isimlər “sifət + isim” modeli üzrə formalaşır və əşya və ya insanı onu xarakterizə edən əlamətlərə, məsələn, bədən üzvlərinə, geyimə görə görə adlandırır:

...*I got discouraged with sitting all day in the backroom of a police station ... with six assorted women and a man with a wooden leg. At the end of a week, we all knew each other's life histories, including that of the woodenleg's uncle, who lived at Selsey and had to be careful of his diet* (Ch.Dickens).

Bu qəbildən olan mürəkkəb sözlərdə ironiyalı emosional çalar daha güclü olur. Məsələn: *bigwig* ‘əhəmiyyətli adam’, *black shirt* ‘İtaliya faşisti’, *fathead* ‘kütbeyin, axmaq adam’, *greenhorn* ‘nadan’, *highbrow* ‘özünü incəsənət və mədəniyyət sahəsində bilici, ali sayan adam’, *lazy-bones* ‘tənbəl’.

Beləliklə, ingilis dilində mürəkkəb sözlər komponentlərinin tabelilik və tabesizlik əlaqəsi əsasında birləşməsilə həm eyni, həm də müxtəlif nitq hissələrindən, həmçinin eyni nitq hissəsinin təkrarından formalaşır.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat

1. Arnold I.V. The English Word. M., 1986.
2. Marchand H. The Categories and Types of Present Day English Word Formation. 1969.
3. Мешков О.Д. Словообразование современного английского языка. М., 1976.

Summary

Tahira Maharramova

Some Features of Semantic Relations between the Components of Compound Words in English

The article deals with specific features of semantic relationship between components of compound words in English. The author classifies compound words in accordance with their belonging to certain part of speech, works out types of compound words, sets out main models of combining.

Резюме

Тахира Магеррамова

Некоторые особенности семантических связей между компонентами сложных слов в английском языке

Статья посвящена характерным особенностям семантических связей между компонентами сложных слов в английском языке. Автор классифицирует сложные слова по частеречней принадлежности компонентов, выявляет типы семантических связей между ними, устанавливает основные модели сложения.

Rəyçilər: fil.f.d., dos.ACəfərov, fil.f.d.A.Rəcəbova.

İNGİLİS DİLİNDƏ NEOLOGİZMLƏRİN YARANMA YOLLARI

Açar sözlər: *neologizmlər, müəllif neologizmləri, yalançı leksem, neologistlər.*

Key words: *neologisms, the author's neologisms, quasi-term, neologists.*

Ключевые слова: *неологизмы, авторские неологизмы, квазилексема, неологи.*

Hind-Avropa dillərinin german dil qrupuna daxil olan ingilis dilinin doğma dil kimi 410 milyon daşıyıcısı olsa da, ondan 1 milyarddan çox insan ünsiyyət vasitəsi kimi istifadə edir. Müasir dövrdə bu dildən ana dili ingilis dili olmayan xalqlar da geniş şəkildə istifadə edirlər. Bu, əlbəttə, onun müəyyən dəyişikliklərə uğramasına, həmçinin zənginləşməsinə səbəb olur. Zənginləşmə prosesində dilin lüğət tərkibinin diaxron mənzərəsi açılır, tarixi-mədəni inkişafın dildə fəlaklaşması baş verir. Beləliklə, dilin lüğət tərkibinin zənginləşməsinin əsas mənbəyi onun daxili imkanlarıdır.

Hər bir dilin lüğət tərkibi, fonetik və qrammatik quruluşu qədim dövrlərdən bu günə qədər uzun tarixi inkişaf yolu keçmiş, bu inkişafın müxtəlif mərhələlərində təkmilləşmiş, cillalanmış və zənginləşmişdir. Araşdırmalar göstərir ki, dilin fonetik, leksik və qrammatik quruluşunda baş verən dəyişmələr öz səviyyəsinə görə bir-birindən fərqlənir. Məsələn, fonetik və qrammatik quruluş ilə müqayisədə leksik tərkib daha çox dəyişmələrə məruz qalır. Bu dəyişmələrdən biri də lüğət tərkibinin yeni leksik vahidlərlə zənginləşməsidir.

Ədəbi dillərin lüğət tərkibi onun daxili imkanları əsasında başlıca olaraq üç yolla zənginləşir: yeni söz yaratmaqla, yerli dialekt və şivələrdən söz və ifadə götürməklə və başqa dillərdən söz almaqla.

Dilin lüğət tərkibinin zənginləşməsi əsasən yeni sözlərin yaranması hesabına olur. Yeni söz və ifadə yaradılması hər bir dildə daim davam edən zəruri bir prosesdir. Cəmiyyət daim dəyişir, inkişaf edir. Bu inkişaf və dəyişikliklər dildə də öz əksini tapır. Dilə yeni sözlər, yeni adlar daxil olur və bununla onun lüğət tərkibi zənginləşir.

Dildə yeni sözlərin – neologizmlərin yaranmasının üç yolu vardır: 1) dilin öz imkanları hesabına yaranan neologizmlər, 2) başqa dillərdən alınmalar hesabına yaranan neologizmlər, 3) ədəbi əsərlərdə müəlliflərin yaratdığı neologizmlər.

Neologizmlər üç mərhələdən keçir: 1) yaranma mərhələsi, 2) sınaq mərhələsi, 3) dildə möhkəmlənərək lüğətlərə daxil edilmə dövrü [3, 756]. Birinci mərhələdə dildə yeni söz yaranır və müəyyən qruplar tərəfindən istifadə edilir. M.Epstein belə sözləri *protologism* ("sözün prototipi") adlandırır. Onun fikrincə, dilə yeni sözlər əvvəlki sözlərin prototipi kimi daxil olur və sonradan neologizmə çevrilir. Bu proses həmin sözün dilin leksik fonduna daxil olması ilə yekunlaşır [1, 318]. Sınaq mərhələsində yeni söz ictimaiyyətdə geniş şəkildə işlənməklə dilə daxil olur. Sonuncu mərhələdə sözlər dildə tam möhkəmlənmiş olur, lüğətlərə daxil edilir.

P.Nyumark neologizmləri iki böyük qrupa bölür: 1) mövcud sözlərin yeni mənada işlənməsilə yarananlar, 2) yeni yarananlar [2, 140].

Elm və texnikanın sürətli inkişafı müasir ingilis dilində böyük sayda neologizmlərin yaranmasına səbəb olur. Onlar bir neçə üsulla yaranır: 1) mövcud sözlərə sözdüzəldici şəkilçilər əlavə etməklə: *marketer* ‘satıcı’, *childish* ‘uşaq kimi’, *picturesque* ‘mənzərəli’, *peacenik* ‘sülhsevər’, 2) mövcud sözlərin birləşməsilə (mürəkkəb sözlər): *greenback* ‘dollar’ (<*green* ‘yaşıl’ + *back* ‘arxa’), 3) bir sözün əvvəli və başqa bir sözün son hissəsinin birləşdirilməsilə (teleskopik sözdüzəltmə): *brunch* ‘ikinci səhər yeməyi’ (<*breakfast* ‘səhər yeməyi’ + *lunch* ‘erkən nahar’), *spanglish* ‘ispan dili ilə ingilis dilinin qarışığından ibarət hibrid dil’ (<*Spanish* + *English*), 4) sözlərin konversiyası ilə: *google* (onluq say sistemində yüz sifri olan ədəd) (isim) > *to google* ‘google axtarış portalında hər hansı məlumatı axtarmaq’ (feil), *network* ‘şəbəkə’ (isim) > *to network* ‘şəbəkədə işləmək’ (feil), 5) mövcud sözlərin semantikasını genişləndirməklə: *bread* ‘çörək’ > *bread* ‘pul’, *green* ‘yaşıl’ > *green* ‘dollar’.

İngilis dilində bu üsulların heç birinə uyğun gəlməyən yeni yaranmış sözlər də vardır. Məsələn, şəxsi mülkün satılması zamanı biri ilə razılığa gəldikdən sonra başqa biri daha baha qiymət təklif etdikdə mülkün ona satılmasını bildirən *to gazump* feili bu qəbildəndir.

Dildə yeni sözlərin yaranmasında bədii ədəbiyyatın da rolu böyükdür. İngilisdilli ədəbiyyat nümunələrində çoxlu yeni sözlərə, həmçinin mövcud sözlərin yeni mənalarda işlənməsinə tez-tez rast gəlmək olar. Müəllif təxəyüllününün məhsulu olan belə sözlər elmi ədəbiyyatda müxtəlif şəkildə adlandırılır: “müəllif neologizmi” [7], “individualizm” [6], “üslubi neologizmlər” [4], “potensial sözlər” [8], “təsadüfi sözlər” [5] və s. S.İ.Soskina neologizmləri *квaziлексема* (‘yalançı-leksəm’) və ya *квaziтермин* (‘yalançı termin’) adlandırdığı təklif edir [9].

Ədəbiyyat nümunələrində “müəllif neologizmləri” müxtəlif məqsədlərlə yadılır. Onları belə qruplaşdırmaq olar: 1) qeyri-adi silah adlarını ifadə etmək üçün: *thunder rizer* ‘şimşək atan’, 2) planet adlarını fərqli şəkildə bildirmək üçün: *Aurora* ‘Avrora’, *Solar* ‘Günəş’, 3) qeyri-adi flora və fauna növlərinin adlarını ifadə etmək üçün: *cactus masses* ‘kaktus kütlələri’, 4) insan intellektinin yüksək səviyyəsini göstərmək üçün: *roboman* ‘robot adam’.

Ədəbiyyat nümunələrinin tədqiqi göstərir ki, yeni sözlər daha çox *-hyper*, *-super*, *-non*, *-anti*, *-sub* sözlüləri vasitəsilə yadılır. Məsələn: *hypervideo* ‘hiper-video’, *hyperpace* ‘hiperfəza’, *supermental*, ‘ən ağıllı’. Belə neologizmlər bəzən dilin leksikasına daxil ola bilmir. Dilçilər buna başlıca səbəb kimi həmin sözlərin başqa dillərə tərcümə oluna bilməməsini göstərirlər.

Yuxarıda qeyd olunduğu kimi neologizmlərin yaranmasında bədii ədəbiyyat da mühüm rol oynayır. Yeni sözlər və mənalar ən çox U.Şekspirin əsərlərində qeydə alınmışdır. Onun yaradıcılığında 500 yeni söz müəyyən edilsə də, həmin sözlərin bəziləri əsərlərdə dilin lüğət tərkibinə daxil ola bilməmişdir. Kifayət qədər işlək olan *hurry* ‘tələsmək’, *bump* ‘vurmaq’, *road* ‘yol’ kimi sözlər ingilis dilinin lüğət tərkibinə məhz U.Şekspirin əsərlərindən gəlmişdir. Onların bəzilərini sərh edək.

Accused ‘müttəhim’ sözü əvvəllər feil və sifət formasında işlənsə də, ilk dəfə Şekspir öz əsərlərində onu ismə konversiya etmişdir. *Blussing* ‘utandığından qızarmaq’ sözü ingilis dilində əvvəllər feil funksiyası yerinə yetirsə də, U.Şekspi-

rin əsərlərində sifət kimi işlənməyə başlamışdır. *Gnarled* sözü də ilk dəfə sifət funksiyasında (“əyilmiş” mənasında) məhz Şekspirin yaradıcılığında qeydə alınmışdır. *Cater* sözü əvvəllər ‘ərzaq almaq’ mənasında işlənmişdir, U.Şekspir isə əsərlərində ona “ehtiyacları ödəmək” mənası vermişdir.

U.Şekspir ilk dəfə olaraq *critisize* ‘tənqid etmək’ feilindən *critic* ‘tənqidçi’ ismini, latın mənşəli *note* ‘qeyd’ sözündən isə *denote* ‘idarə etmək’ feilini yaratmış və əsərlərində istifadə etmişdir. *Frugal* ‘qənaətcil’ (< lat. *frugalis* ‘qənaətcil’), *impede* ‘yavaşıtmaq’ (< lat. *impedire* ‘ayağını qandallamaq’) sözləri də Şekspir yaradıcılığının məhsuludur.

Aşağıdakı sözlər də neologizm kimi ilk dəfə Şekspirin əsərlərində qeydə alınmışdır:

- sifət kimi: *monumental* ‘sanballı, yadda qalan’ (< lat. *moner* ‘xatırlamaq’),
- tamamilə yeni mənalı feil kimi: *negotiate* ‘danışıqlar aparmaq’ (< lat. *negotiarum* ‘öz işi ilə məşğul olmaq’),
- sifət kimi: *numb* ‘keyləşdirici’ (< “keyləşdirmək),
- sifət kimi: *obscene* ‘iyrənc’ (lat. < *obscenus* ‘çirkli’),
- isim kimi: *perusal* ‘gözdən keçirmə’ (< lat. *per* + *through* ‘vasitəsilə’),
- tamamilə yeni yaradılmış söz kimi: *puke* ‘qusmaq’,
- *raut* ‘təmtəraqlı danışmaq’ (< hol. *rauten*),
- sifət kimi: *sanctimonious* ‘müqəddəs’ (lat. *sincere* ‘müqəddəsləşdirmək’),
- *tranquil* ‘sükunət’ (lat. *trans* + *quis*) (Mc Quain, Jeffrey and Stanley Malless).

Şekspirin yaratdığı mürəkkəb neologizmlərin bir hissəsinin birinci komponenti kimi *lack* sözü çıxış edir. Məsələn: *lackluster* ‘qaranlıq’, *lack-love* ‘sevgisiz’, *lack-brain* ‘bəyinsiz’.

İngilis dilində yeni sözlərin yaradılması və bədii ədəbiyyatda neologizmlərdən geniş istifadə olunması prosesi Şekspirdən əvvəl də olmuş, ondan sonra da davam etmişdir. Məsələn, O.Henrinin “Krallar və kələm” (“Kings and Cabbages”) əsərindəki *banana republic* ‘siyasi cəhətdən zəif, iqtisadiyyatı ixrac məhsullarından asılı olan dövlət’ (hərfən: ‘banan respublikası’) (Henry, 4), San-Fransiskolu yazıçı Herb Kaenin öz məqaləsində ilk dəfə işlətdiyi *beatnik* ‘köhnə qaydalarla barışmayan, müasir musiqini sevən insan’ (Herb), amerikalı yazıçı Uilyam Gibsonun “Xromun yanması” (“Burning Chrome”) əsərindəki *cyberspace* ‘kiberməkan’, ‘internet, televiziya və bu kimi vasitələri özündə birləşdirən məkan’ (William), Volter Skotun “Ayvenqo” (“Ivanhoe”) əsərindəki *freelance* ‘azad yazıçı’ (Walter), Çarlz Dikkinson “Pikvik klubunun qəbirdən məktubları” (“The Posthumous Papers of the Pickwick Club”) əsərindəki *butterfingers* ‘fərsiz’ (Dickens, 38) və “Böyük ümidlər” (“Great expectations”) əsərindəki *doormat* ‘zəif insan’ (Dickens), Norman Meylerin aktrisa Merlin Monro haqqında məqaləsində ilk dəfə işlətdiyi *factoid* ‘şübhəli, əlavə dəlili olmayan fakt, yalnız tez-tez təkrarlandığı üçün fakt kimi görünən’ sözləri bu qəbildəndir (The Guardian).

Neologizmlər ingilis dilinin daim inkişafda olmasının əsas göstəricilərindəndir. İngilis dili həm də texnologiyaların dilidir. Məhz bu cəhət ingilis dilini global dilə çevirmişdir. Kompüter texnologiyalarından və internet şəbəkələrindən istifadənin asanlaşdırılması və informasiyanın asan yolla əldə edilməsi üçün meydana çı-

xan yeniliklər yeni sözlərə, yeni terminlərə ehtiyac yaradır. Yeni anlayışlar əsasən ingilis dilində ifadə olunur və bu dilin leksikasına daxil olaraq onu zənginləşdirir. Son dövrlərdə sosial şəbəkələrdə istifadə olunan bəzi neologizmlərə nəzər salaq:

404 not found – mesajlar ünvanı göndərilə bilmədikdə gələn cavab mesajı.

Müasir ingilis dilində bu ifadə “cahil” mənasında da işlənməyə başlanmışdır.

Noob ‘sosial şəbəkələrdə və ya internet oyunlarında yeni istifadəçi’,

troll ‘sosial şəbəkələrdə kobud rəylər yazan insan’,

geobragging ‘internet istifadəçisinin başqalarının diqqətini çəkmək üçün tez-tez olduğu bütün yerləri paylaşması’ [11].

Son dövrlərin ən geniş yayılmış sözlərindən biri də *selfie* sözüdür. “Əsasən sosial şəbəkələrdə paylaşmaq üçün insanın özünün öz fotosunu çəkməsi” mənasında işlənən bu söz geniş kütlələr arasında o qədər sürətlə yayılmışdır ki, 2013-cü ildə “Oxford” lüğətinə daxil edilmişdir. Sonradan *selfie* sözünə analogiya üzrə *foodfie* ‘qida ilə çəkilmiş şəkil’ (< *food* ‘qida’ + *selfie* ‘özünü çəkmək’), *relfie* və ya *couplie* ‘istəklilə çəkilmiş selfi’ (< *relationship* ‘əlaqə’ /və ya < *couple* ‘cüt-lük’ + *selfie* ‘özünü çəkmək’), *felfie* ‘ailə selfisi’ (< *family* ‘ailə’ + *selfie* ‘özünü çəkmək’), *groupfie* ‘qrup selfisi’ (< *group* ‘qrup’ + *selfie*), *mirror selfie* ‘güzgü ilə çəkilmiş selfi’ (*mirror* ‘güzgü’ + *selfie*). İnsanların ən çox istifadə etdiyi sosial şəbəkələrin adları ilə bağlı olaraq *to facebook* ‘feysbukdan istifadə etmək, feysbuk vasitəsilə mesaj göndərmək’, *to instagram* ‘instaqramdan istifadə etmək’ sözləri də bu qəbildəndir [10].

“Google” internet axtarış portalının adı ilə bağlı olaraq yaranmış *googleress* ‘google və ya digər axtarış portallarında axtarış edən qadın’ və *googler* ‘google və ya digər axtarış portallarında axtarış edən kişi’ kimi neologizmlər də artıq dilin işlək sözləri sırasına daxil olmuşdur [12].

Göründüyü kimi, ingilis dili daim inkişaf edir, yeni sözlər və mənalarla zənginləşir, məruz qaldığı bütün dəyişiklik və yeniliklərə baxmayaraq, öz milli xüsusiyyətlərini saxlayır.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat

1. Epstein M. The Transformative Humanities: A Manifesto. New York / London: Bloombury Academy, 2012.
2. Newmark P. A Textbook of Translation. New York / London, 1988.
3. Parianou A., Kelandris P. Special Terms: Conditions and Requirements for Their Creation and Development in the Producing of the International Conference Translating in the 21-st century: Trends and Prospects // Aristotelio University of Thessoloniki, Faculty of Art. Thessoloniki, 2002.
4. Будагов Р.А. Человек и его язык. М., 1976.
5. Лыков А.Г. Окказиональное слово как лексическая единица речи. Текст // Филологические науки. М., 1971, № 5, с.70-81.
6. Намитокова Р.Ю. Авторские неологизмы: словообразовательный аспект. Ростов-на-Дону, 1986.
7. Киселева Г.В. Структурные особенности авторских неологизмов // Лексические основы стилистики. Л., Изд.-во Ленинградского гос. Пед. Института им.А.И.Герцена, 1973, с.53-61.

8. Смирницкий А.И. Лексикология английского языка. М., 1956.
9. Соскина С.Н. Оказиональные образования научной фантастики (на материале английского языка). Автореф. дис. ... канд. филол. наук Л., 1980.
10. <https://www.vappingo.com/word-blog/great-examples-of-neologisms/>
11. <http://engblog.ru/neologisms-that-the-internet-created>
12. <https://unicheck.com/blog/19-examples-of-neologisms>

Mənbələr

1. Dickens Ch. Great Expectations. UK: Chapman and Hall, 1861.
2. Dickens Ch. The Posthumous Papers of the Pickwick Club. London, 1836.
3. Henry O. Kings and Cabbages. New York, 1904.
4. Herb C. San Fransisco Chronicle. San Fransisco, 1958.
5. Mc Quain, Jeffrey and Stanley Malless. Coined by Shakespeare. Merriam Webster. Springfield, 1998.
6. The Guardian. Retrieved June 16. London, 2014.
7. William G. Burning Chrome. Omni, 1982.
8. Walter S. İvanhoe. Edinburg, 1820.

Summary

Gulchohra Farhadova Ways of creating neologisms in English

The article deals with neologisms, which is one of the ways to enrich the vocabulary of the language. The author finds out neologisms – new words and meanings, borrowed from other languages in different periods, and created by authors in fictions, as well as with the development of new technologies, in particular, the development of the Internet.

Резюме

Гюльчохра Фархадова Пути создания неологизмов в английском языке

Статья посвящена неологизмам, представляющим собой один из путей обогащения словарного запаса языка. В ней выявлены неологизмы – новые слова и значения, привнесенные в английский язык в разные периоды, и созданные авторами художественных произведений, а также с развитием новых технологий, в частности интернета.

Rəyçilər: fil.e.d., prof.Ə.Abdullayev, fil.f.d., dos.V.Babayeva.

LEKSİK ALINMALARIN FONETİK MƏNİMSƏNMƏSİ

Açar sözlər: *transkripsiya, transliterasiya, alınma sözlər, fonetik mənimsənmə.*

Key words: *transcription, transliteration, borrowings, phonetic acquisition.*

Ключевые слова: *транскрипция, транслитерация, заимствованные слова, фонетическое усвоение.*

Alınma sözlərin, o cümlədən beynəlmiləl termin və sözlərin yazılı formada mənimsənməsi onların qəbul edən dilin qrafemləri ilə yazılışını nəzərdə tutur. Qrafemlərlə mənimsəmə transkripsiya və transliterasiya ilə birbaşa bağlıdır. Transliterasiya (< lat. *trans* 'vasitəsilə' + *litera* 'hərflər') bir dilin yazısının başqa dilin yazısı ilə, transkripsiya isə əcnəbi sözün səslərinin qəbul edən dilin səsləri ilə verilməsidir. Başqa dilin səsləri qəbul edən dildə onun əlifbasına uyğun qrafemlə verilir. Bu baxımdan transkripsiya da qrafem mənimsənməsi ilə bağlıdır [4, 14].

Bir dildən digərinə transliterasiya onların əlifbalarındakı qrafemlərin qarşılaşdırılmasını, qarşılıqlarının müəyyənləşdirilməsini tələb edir [6, 26]. Əlbəttə, bir dildə olan hərflərin olduğu kimi başqa dildə verilməsi heç də həmişə mümkün olmur, çünki fərqli dillər fərqli əlifbalardan istifadə edir.

Beynəlmiləl sözlər hər dilə o dilin yazı sisteminin imkanlarına uyğun olaraq transliterasiya edilir. Azərbaycan dilində işlənən beynəlmiləl termin və sözlərin böyük hissəsi bu dilə rus dili vasitəsilə alınmışdır. Deməli, onlar əvvəl mənəbə dildən rus dilinə keçmişdir. Bu isə alınmaların əvvəlcə rus dilində qrafem mənimsənməsi mərhələsi keçdiyini göstərir. Rus dilinə daxil olan sözlər Avropa dillərindən alındıqda latın əlifbası ilə Kiril əlifbasının qarşılaşması baş verir. Rus dilində alınma sözlər Kiril qrafikası ilə verilir. Məsələn: *кровать, сельдь, истеблишмент, факс, стенлер, офис* [8, 37].

Mənimsəmə prosesi dildə dərhal baş vermir. Sözün qrafik yazılışı bəzən uzun zaman müddətində dəqiqləşir. Məsələn, rus dilində bəzi sözlər hələ tam şəkildə mənimsənmədiyindən müxtəlif variantlarda işlənir: */o:ɸuc/* və */oɸu:c/*, *ростбиџ* və *росбиџ*, *комилло* və *комиль-џо*, *истеблишмент* və *истаблшмент*. Bir sıra sözlərin rus dilinə latın qrafikası ilə keçdiyi hallar da vardır. Məsələn, A.S.Puşkinin əsərlərində *beef-steaks*, *roast-beef* sözləri işlənmişdir [9, 49]. *Minimum* və *maksimum* latın sözləri də uzun müddət latın qrafikası ilə yazılmışdır. Əvvəllər ədəbi əsərlərdə özünü göstərmiş bu ənənə müasir dövrdə istər rus, istərsə də Azərbaycan dilində daha tez-tez elan və reklamlarda, müəssisə adlarında müşahidə edilir. Məsələn, ingilis dilindən *cutter* sözü rus dilinə *kater* şəklində keçmişdir. Rus dilində bu söz həm transkripsiya, həm də transliterasiyaya məruz qalmışdır. İngilis variantında *tt* geminatı */t/* kimi tələffüz edildiyindən rus dilində də bu transkripsiya variantı saxlanmışdır. Başqa sözlə, ingilis dilində altı qrafemlə ibarət olan söz rus dilində beş qrafemlə verilmişdir. Göründüyü kimi, əvvəlki qrafemlər rus dilində transkripsiya, son iki qrafem isə transliterasiya prinsipinə əsaslanır. Azərbaycan dilinə isə bu söz rus dilindən keçmişdir. Vaxtilə Kiril əlif-

basından istifadə etmiş Azərbaycan dilində də *kater* sözü rus dilindəki yazılış variantını saxlamışdır [1, 118].

Azərbaycan dilində işlənən *jarqon* sözü fransız dilindəki *jargon* sözündəndir. Tarixən ingilis və rus dillərinə də keçmiş bu söz keçid prosesində qrafem tərkibini saxlamışdır. Azərbaycan dilinə isə həmin söz rus dilindən keçmiş və transliterasiya edilmişdir.

Qalvonometr zəif elektrik cərəyanını ölçən cihazın adıdır. Birinci komponenti zəif elektrik cərəyanını kəşf etmiş italyan alimi Qalvaninin adından götürülmüş italyan mənşəli bu söz rus dilinə keçid zamanı onun tələffüz normalarına uyğunlaşdırılmışdır. Rus dilində /l/ səsi bir çox hallarda incə tələffüz edildiyindən həmin sözə incəlik bildirən *ь* qrafemi artırılmışdır: *гальванометр*. Rus dilindən alınmış bu sözdə incəlik işarəsi olan *ь* qrafemi Azərbaycan dilində atılmış və beləliklə, fransız mənşəli *qalvonometr* sözü Azərbaycan dilində *qalvonometr* kimi mənimsənmişdir.

Fonetik mənimsənmə prosesində söz alan dil (reseptor dil) söz aldığı dildən (mənbə dil) ona xas olmayan bəzi fonetik vasitələr də alır. Bununla əslində fonetik alınma baş verir. Lakin *fonetik alınma* kimi heç də başqa dildən fonem alınması nəzərdə tutulmamalıdır.

Beləliklə, reseptor dil başqa dildən alınmaları fonetik cəhətdən özünə uyğunlaşdırır. Dilçilikdə bu hal üçün “fonetik uyğunlaşma” və “fonetik mənimsənmə” terminlərindən istifadə edilir.

Bu anlayışların ifadə etdiyi proses bir-birindən fərqli mahiyyət kəsb edir. Elmi ədəbiyyatda bəzən fonetik uyğunlaşma fonetik mənimsənmənin mərhələlərindən biri kimi qiymətləndirilir. Lakin onları bir prosesin mərhələləri hesab etmək doğru deyildir.

İ.Tahirov alınma sözlərin fonetik mənimsənməsini dil əlaqələrinin əsas aspektlərindən biri hesab edir və göstərir ki, fonetik mənimsənmə söz alınması prosesində mütləq baş verir. O, söz alınması prosesi ilə bağlı bunları yazır: “Sözlərin bir dildən digərinə keçməsi, həmin dilin fonem vasitələri ilə ifadə olunması, o dildə uzun müddət yaşayaraq onun sisteminə daxil olması iki mərhələdən ibarət prosesdir. Dilçilik ədəbiyyatında bu prosesin mərhələlərinin terminoloji ifadəsində müxtəliflik diqqəti cəlb edir.

Azərbaycan dilçiliyində də bu məqsədlə “fonetik adaptasiya”, “fonetik uyğunlaşma”, “fonetik mənimsənilmə” terminləri işlədilir. Bizə elə gəlir ki, leksik alınmalar prosesinin mərhələlərini “fonematik əvəzlənmə” və “fonetik mənimsənilmə” terminləri ilə adlandırmaq məqsədəuyğun olardı” [4, 69].

Leksik alınmaların müəyyən qismi fonematik əvəzlənmə prosesi keçir. Bu prosesin müəyyən dövrü əhatə etməsi haqqında fikir iki cür şərh oluna bilər. Leksik alınma obyekt dildə yazılı nitqdə qeydə alındığı andan onun fonetik tərkibi və tələffüzü müəyyənləşmiş olur. Bu sözün tələffüzündəki sonrakı dəyişiklik onun fonetik formasının dəyişməsi ilə səciyyələnməlidir.

Alınma sözlərin tələffüzü üçün xüsusi qaydalar da qəbul edilə bilər [3, 79]. Dildə eyni bir alınma sözün müxtəlif səs cildinə malik variantlarının işlənməsi, yuxarıda qeyd olunduğu kimi, həmin dildə konkret bir variantın hələ qərarlaşmadığını göstərir. Bu proses uzun müddət davam edə bilər. Lakin sözün dildə özünə

yer tapa bilməməsi bütünlüklə fonetika ilə bağlı deyildir. Bu həm qrammatik, həm də leksik normalarla əlaqəli prosesdir.

Leksik alınmaların qrafik cildinin onun dildəki tələffüzünü təyin etməsi bütün dillərə şamil olunmalıdır. Söz, əlbəttə, yazılışına görə oxunur. Oxunuşda müəyyən istisnaların olduğu dillərdə fonetik transkripsiyadan istifadə edilir. İngilis dilində bu dilin oxu qaydalarına tabe olmayan külli miqdarda istisnalar vardır. Dil daşıyıcıları bu istisnaları asanlıqla qavrayırlar. Lakin başqa dilin daşıyıcıları ingilis dilini öyrənərkən, şübhəsiz, transkripsiyadan geniş istifadə edirlər [5, 79].

Dildə qrafemlə fonem arasında müəyyən qarşılıqlı uyğunluq olur. Müxtəlif dillərdə bu uyğunluq özünü müxtəlif şəkildə göstərir. Məsələn, ingilis dilində sözlərin tərkibində olan bəzi hərflər nitqdə tələffüz olunmur, yaxud bir neçə qrafemdən ibarət birləşmə bir səslə ifadə olunur (*sh* /ʃ/, *ch* /tʃ/, *sion*, *tion* /ʃn/ və s.). M.O.Vakulenkoya görə, işarə və səs arasında münasibətin 3 aspekti vardır: sintaqmatik, paradiqmatik və semiotik. Sintaqmatik münasibətdə sözdəki hərflərin sayı səslərin sayına uyğun gəlir. Semiotik münasibətdə sözdəki hər bir səs öz qrafik işarəsinə malik olmalıdır [5, 59-60]. Lakin bu cəhətlər dildə heç də həmişə öz əksini tam tapmır. İstisna hallar, demək olar ki, dillərin əksəriyyətində müşahidə edilir. Məsələn, rus dilində incəlik işarəsi olan *ь* ayrıca səs bildirmir. O, özündən əvvəlki səsin incə tələffüz olunması barədə informasiya verir. Məsələn, *ль, ть, рь* birləşmələrinin hər biri bir səsə uyğun gəlir. Bu, səs–işarə münasibətindəki semiotik prinsipə ziddir. Yuxarıda ingilis dilindən gətirilmiş nümunələrdə bunun başqa halı ilə qarşılaşmışdıq [7, 78].

Ümumiyyətlə, leksik alınma prosesində mənbə dilin reseptor dilə ilkin təsiri özünü dilin fonoloji sistemində göstərir. Bu zaman dilin fonetik sistemində yeni xüsusiyyətlər meydana çıxır. Bəzi hallarda bu, dilin fonetik qanunlarına da təsir edə bilər. Məsələn, leksik alınmalar Azərbaycan dilində ahəng qanununun pozulması hallarına səbəb olmuşdur. Başqa sözlə, alınmalarda fonetik məmisməmə baş vermişdir.

Fonematik və qrafem əvəzlənməsini *alternative* /o:l'tə:nətiv/ 'alternativ' nümunəsi üzərində nəzərdən keçirək. Bu söz müxtəlif sahələr üzrə terminologiyada, xüsusən ictimai-siyasi terminologiyada geniş istifadə edilir. O, rus dilinə ingilis dilindən *альтернатива* şəklində alınmışdır. Rus dilində bu sözün mənbə dildən həm qrafik, həm də fonetik fərqləri vardır. Qrafik fərq burada mənbə dildəki son *e* qrafeminin atılması və onun yerinə qadın cinsini bildirən *a* şəkilçisinin, sözün daxilində rus dilinə xas olan incəlik bildirən *ь* qrafeminin əlavə edilməsində, fonematik əvəzlənmə isə sözün başlanğıcında uzun /o:/ saitinin qısa /a/ saiti ilə, sözün daxilində *er* qrafemilə işarələnən /ə:/ səsinin /er/ fonem birləşməsi ilə, /l/ səsinin incə /l'/ səsi ilə əvəz edilməsindədir. Göründüyü kimi, rus dilində bu sözdə bir neçə fonematik və qrafem əvəzlənməsi aparılmışdır.

Azərbaycan dilinə həmin söz rus dilindən alınmışdır. Azərbaycan dilində sözdə qrafem tərkib baxımından *ь* işarəsi atılmış, fonetik baxımdan isə incə /l'/ samiti qalın /l/ ilə əvəz edilmişdir.

Alınma sözlərin orfoqrafik məmisməməsində başlıca yeri reseptor dilin orfoqrafik qayda və prinsipləri tutur. Alınmalar üçün qənaət səciyyəvidir. Resep-

tor dildə bu və ya digər anlayışı ifadə edən söz olmadıqda onu izahlı şəkildə vermək lazım gəlir. Alınma sözlərə də əsasən buna görə üstünlük verilir [1, 52].

Söz alınması başqa dilin sözlərinin yeni dil mühitinə uyğunlaşması kimi mürəkkəb bir prosesdir. Onların reseptor dildə möhkəmlənməsi, funksional cəhətdən işlək vahidə çevrilməsi üçün bir sıra şərtlərə əməl olunmalıdır. Alınma sözün reseptor dilin fonetik və qrafik imkanlarına uyğunlaşması, qrammatik kateqoriyaları ilə həmahəngliyi, yəni onun bu dildə qrammatik cəhətdən mənimsənməsi, söz yaradıcılığında fəallığı, semantik cəhətdən mənimsənməsi, mənasının diferensiallaşması, işləkliyi bu qəbildəndir. Fonetik mənimsənmə hadisəsi başqa dildən fonem alınması deyildir. Dil başqa dildən fonem almır, əks halda bu, dilin fonemlərinin sayca xeyli artmasına səbəb olardı. Formalaşmış dilin isə özünün fonemlər sistemi olur və o, sistemdə dəyişmələrə yer qoymur.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat

1. Qasımova E.V. Bədii tərcümədə antroponim və toponimlərin transliterasiyası (İngilis və Azərbaycan dillərinin materialları əsasında). Fil.f.dokt. ... dis. avtoreferatı. Bakı, 2013.
2. Handbook of International Phonetik Assosiation. Cambriadge, 1999.
3. Harris Z. A Theory of Language and Information. Oxford, 1991.
4. Tahirov İ.M. Dialekt leksikasında alınma sözlər. Bakı: Nurlan, 2004.
5. Vakulenko M.O. Practical transcription and transliteration. Kiev, 2015.
6. Veysəlli F.Y. Dilçiliyə giriş. Bakı: Mütərcim, 2017.
7. Аминова С.Н., Антоненко Н.А., Бескончина С.А., Бондаренко А.В. Практическая транскрипция личных имен в языках мира. М.: Наука, 2010.
8. Англо-русский словарь персоналий. М.: Русский язык, 2000.
9. Ермоловича Д.И. Американа. Энциклопедия. Под ред. Г.В.Чернова. М., 1997.

Summary

Sabina Poladova

Phonetic acquisition of lexical borrowings

This article deals with the study of the issues of acquisition of lexical borrowings. The author focuses on the graphic acquisition of lexical borrowings, phonematic and graphemic substitution in borrowings, acquiring by language-receptor untypical devices from source language. It also reveals necessary conditions for adoption of borrowings in language-receptor and their transformation into frequently used units.

Резюме

Сабина Поладова

Фонетическое усвоение лексических заимствований

Статья посвящена вопросам фонетического усвоения лексических заимствований. Автор основное внимание уделяет графическому усвоению лексических заимствований, фонематической и графемной замене в заимствованиях, приобретению языком-рецептором несвойственных ему средств из языка-источника, выявляет необходимые условия для утверждения заимствований в языке-рецепторе, и превращения их в употребительные единицы.

Rəyçilər: fil.f., dos.A.Cəfərov, fil.f., dos.Q.HEYBƏTOV.

BƏDİİ MƏTNİN ÜSLUBİ SİNTAKSİSİ (I məqalə)

Açar sözlər: *üslubiyyət, sintaktik üslubi vasitələr, sintaktik tam, paraqraf, söz sırası, paralelizm.*

Key words: *stylistics, syntactical stylistic devices, syntactical unit, paragraph, word order, parallelism.*

Ключевые слова: *стилистика, синтаксические стилистические средства, синтаксическое целое, параграф, порядок слов, параллелизм.*

Bədii mətnin üslubi sintaksisi nisbətən yeni tədqiqat sahəsi olsa da, öz inkişafı ilə mətn dilçiliyinin digər sahələrindəki bəzi qaranlıq məsələlərə də aydınlıq gətirməyə şərait yaradır.

Məlum olduğu kimi, “mətn dilçiliyi” əvəzinə çox zaman “mürəkkəb sintaktik bütöv”, “sintaktik tam”, “frazafövqü vəhdət”, “frazafövqü vahid” kimi terminlər də işlədilir. Sintaktik tamın əslində nə olması sualına aydınlıq gətirək.

Sintaktik tam məzmun və quruluş, ritm və intonasiya ilə bir-birinə bağlanan bir neçə cümlənin əmələ gətirdiyi bütövə deyilir [9, 36]. Sintaktik tamlara müstəqil və köməkçi sözlər, leksik elementlər, komponentlərin sıralanması, intonasiya və s. vasitələr daxildir. Onların təşkilində bağlayıcı və ədat kimi köməkçi nitq hissələri də müəyyən rol oynayır. Onların hər biri sintaktik tamların formalaşmasında öz spesifik cəhəti ilə iştirak edir.

Sintaktik tamın sərhədlərinin müəyyənləşdirilməsinin də bir sıra çətinlikləri vardır. Mətn sintaksisinin tədqiqatçılarından K.Abdullayev sintaktik tamların sərhədlərini müəyyənləşdirmək üçün cümlənin strukturuna əsaslanmağı lazım bilir və göstərir ki, Azərbaycan türk dilində mətnin müəyyən sintaktik məkandakı sərhədlərini, başlanğıc və bitmə nöqtələrini göstərən müəyyən bir meyar müəyyənləşdirmək vacibdir [1, 199].

Mətn yaradan əsas amillər aşağıdakılardır:

Paraqraf əvvəlcədən bölünmüş cümlələr qrupudur. Mətnin yaranmasında **abzasın** da mühüm rolu vardır. Qrafik termin kimi abzas yazıda ardıcıl gələn iki sətirbaşı arasında yerləşən və məntiqi cəhətdən bitmiş bir fikri bildirən mürəkkəb sintaktik tamdır. Abzas bir və ya bir neçə müstəqil cümlənin birləşməsindən ibarət olur. A.H.Peşkovski ədəbi nitqə aid böyük vahidləri müəyyənləşdirərkən haqlı olaraq sintaktik tamdan daha böyük vahidlər olduğunu göstərir və onları bir qırmızı xətdən digər qırmızı xəttədək davam edən mürəkkəb tamların birləşməsi kimi təyin edir. O, fikrini davam etdirərək bu vahid üçün müvafiq termin olmadığından mətbəə termini olan “abzas”dan istifadə etmək məcburiyyətində qaldığını yazır [9, 459]. Q.V.Kolşanskiyə görə, “əslində abzas mətnin ən elementar növüdür” [8, 62].

Sintaktik tamları təşkil edən cümlələrin sırası barədə dilçilikdə aydın fikir vardır. N.Məmmədov “Dilçiliyin əsasları” kitabında sözlərin sıralanmasından

bəhs edərkən bəzi dillərdə cümlədə sözlərin sıralanmasının müxtəlif qrammatik mənalara yaradılmasında mühüm əhəmiyyəti olduğunu bildirir [5, 131]. O. Yespersona görə, ingilis dili öz inkişafı böyü elə dəyişməz söz sırası yaratmışdır ki, orada cümlənin mübtədası dərhal nəzərə çarpır [3, 9]. Bu dəyişməz söz sırası mübtədə-xəbər-tamamlıq ardıcılığıdır, müasir ingilis dilindəki üslubi inversiyaya isə heç də norma pozuntusu hesab etmək olmaz. Bu yalnız cümlənin müəyyən üzvünün aktualaşdırılması üçün istifadə edilən üslubi vasitədir.

Sintaktik quruluşa əsaslanan üslubi vasitələrə paralel konstruksiyalar və ya paralelizm, xiazm, klimaks, sadalama, saspens, antiteza, üslubi bağlama vasitələrinə isə asindeton və polisindeton aiddir. Danışıq dili üçün daha çox ellipsis, daxili nitq, vasitəli-vasitəsiz nitq xarakterikdir.

C. Bayronun Novruz Gəncəlinin tərcümə etdiyi “Gavur” poemasında sintaktik üslubi uyğunluğa aid nümunələrə nəzər salaq.

*Ere the first day of death is fled
The first dark day of nothingness,
The last of danger and distress.
(Before Decay's effacing fingers
Have swept the lines where beauty lingers)* (Byron, 5)

‘Kim ölmüş gözəlin solğun hüsnünü
Seyrə dalıbdırsa o, ölən günü.
Seyr etmiş heçliyin ilk zülmətini
Qorxunun, əzabın son töhmətini.
Görmüşdür yoxluğun iti barmağı
Hələ soldurmayıb o gül yanağı’ (Bayron 2006, 14).

The first day of death və *The first day of nothingness* misraları tam paralelizm nümunəsidir. Bu misralar sintaktik cəhətdən eyniyyət təşkil edir. Onların tərkibindəki cümlə üzvləri struktur cəhətdən bir-birini izləyir. Birinci misranın quruluşu ikincidə təkrarlandığından onlar paralel konstruksiyalara çevrilmişdir.

The last of danger and distress misrası elliptikdir. Burada ellipsis özünü artan xətt üzrə göstərir. Misranın birinci və ikinci komponenti o biri komponentlərlə müqayisədə tam şəkildə təqdim edilmişdir. Birinci və ikinci komponentlə müqayisədə sonrakı komponent ellipsisə uğramışdır. Tam şəkildə təqdim olunan komponentdən uzaqlaşdıqca ellipsis dərinləşə bilər. Dərinliyin dərəcəsi birinci komponentin tamlığından və komponentlər arasındakı əlaqədən asılıdır.

Yuxarıda verilmiş həmin misraların Azərbaycan dilinə tərcüməsində sintaktik cəhətdən eynilik təşkil edən misralar yoxdur, lakin *ölən günü, heçliyin ilk zülməti, əzabın son töhməti və iti barmağı, gül yanağı* birləşmələri sintaktik paralelizm əsasında qurulmuş natamam sintaktik paralelizm nümunələridir.

Növbəti nümunəyə nəzər salaq:
*So fair, so calm, so softly seal'd,
The first, last look by death reveal'd!
Such is the aspect of this shore;
T is Greece, but living Greece no more
So coldly sweet, so deadly fair* (Byron, 5).

İkinci misrada *The first* sözündən sonra *look* sözü ellipsisə uğramışdır, orijinalda onu yerinə qoysaq, cümlə belə olar: *the first look by Death, the last look by Death.*

So fair, so calm, so softly, so coldly, so deadly birləşmələrində isə həmcins üzləri bir-birinə bağlayan *so* bağlayıcısının təkrarı üslubi fiqur kimi misraya ritmiklik vermiş və polisindeton yaratmışdır.

The farewell beam of Feeling past away!

Spark of that flame, perchance of heavenly birth (Byron, 5).

Bu misralarda da sözü (of) polisindeton yaratmışdır. O həmçinin həmcins üzləri əlaqələndirir və paralel konstruksiyalar yaradır. Burada paralel konstruksiyalarda cümlələri birləşdirən üzlər eyni leksik tərkibə malikdir. Paralel əlaqə anafora ilə gücləndirilmişdir. Onu anafirik paralelizm də adlandırmaq olar.

No legend of thine olden time,

No theme on which the muse might so (Byron, 7)

‘İgid babaların mərd əməlləri

Ona tanışdırsa, bir dastan desin.

Bəlkə alovlanma eşqin, həvəsin’ (Bayron 2006, 16).

Verilmiş bu parçada *no* inkar bağlayıcısı həmcins üzləri bir-birinə bağlayır, inkarlıq bildirən fikirlər arasında əlaqə yaradır. Lakin həmin parçanın Azərbaycan dilinə tərcüməsində inkar göstəricisindən istifadə edilməmişdir.

Without even savage virtue blest

Without one free or valiant breath (Byron, 8).

Yuxarıdakı misrada isə *without* polisindetondur. Polisindetondan təkrar növü kimi poeziyada geniş istifadə edilir.

A moment checked his wheeling steed,

A moment breathed him from his speed,

A moment on his stirrup, stood (Byron, 10)

Burada *A moment* sözü üslubi vasitə kimi misraların əvvəlində təkrarlanaraq polisindeton yaratmış, misraları bir-biri ilə əlaqələndirmişdir.

He spurs his steed; he nears the steep,

That, jutting, shadows o’er the deep;

He winds around; he hurried by;

The rock relieves him from mine eye;

For well I ween, unwelcome he

Whose glance is fixed on those that flee?

And not a start that shines too bright

On him who takes such timeless flight.

We wound along; but ere he passed

One glance he snatched, as if he last,

A moment checked his wheeling steed,

A moment breathed him from his speed,

A moment on his stirrup, stood.

Why looks he o’er the olive wood?

The crescent glimmers on the hill (Byron, 10)

‘Çapır, şimşək kimi zülməti yarıp.

Məqsədi, arzusu nədir Gavurun?’

Baxır boşluqların dərinliyinə
Gözlərin harasa zilləyir yenə.
Aha! Bir anlığa cilovu çəkdi.
Sanki at bu anda dincələcəkdi.
Üzəngi üstünə bir daha qalxdı,
Elə bil yəhərdən sıçrayacaqdı.
Zeytun ağacları arasında, bax,
Nədir o görünən, şəfəq saçaraq.

Çıraqlar, qəndillər bərq vurur hər an' (Byron 2006, 18).

Bu mətn parçasında isə biz saspenslə rastlaşırıq. Burada şair əsas fikri oxucuya mətnin sonunda çatdırır. Saspensin məqsədi oxucunu intizar, tərəddüd içində saxlamaqdır. C.Bayron bu üslubi fiqurdan da məharətlə istifadə etmişdir. O, saspenslə oxucunun diqqətini, marağını mətnin sonuna qədər saxlayır.

Tərcümə ilə orijinal arasında adekvatlıq olmalıdır. Adekvatlıq yoxdursa, tərcümənin keyfiyyətindən danışmaq yersizdir. "Gavur" poemasının Azərbaycan dilinə tərcüməsilə bağlı onu demək lazımdır ki, poema sətiri tərcümə əsasında tərcümə edilmişdir. Ona görə də onun orijinalı ilə tərcümə variantı arasında kəskin fərqlər vardır. Tərcümə variantında kompensasiyalar, ixtisarlar, əlavələr olduqca çoxdur.

Əsərdən götürülmüş misallar və onlara verilmiş şərhlər belə qənaətə gəlməyə əsas verir ki, tərcümə etmək üçün tərcüməçi bədii mətnin üslubi sintaksisinə yaxşı bələd olmalı və məzmunu tərcümə mətnində, lazım gəldiyi hallarda isə əlavə şərhlərdə tam şəkildə çatdırmağı bacarmalıdır.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat

1. Abdullayev K. Azərbaycan dilinin sintaksisinin nəzəri problemləri. Bakı, 1999.
2. Galperin S. Stylistics. Moscow, 1977.
3. Jespersen O. Essentials of English Grammar. London, 1973.
4. Kukhareno V.A. A Book of Practice in Stylistics. Moscow, 1986.
5. Məmmədov N. Dilçiliyin əsasları. Bakı, 1961.
6. Warner Alan. A short Guide to English style. London, 1961.
7. Закиев М.З. Синтаксический строй татарского языка. Казань, 1962.
8. Колшанский Т.В. Контекстная семантика. М, 1980.
9. Пешковский А.К. Русский синтаксис в научном освещении. VII изд. М., 1956.

Mənbələr

10. Bayron C.Q. Seçilmiş əsərləri. Bakı: Şərq-Qərb, 2006.
11. Byron G.G. Giaour // <https://literat.ug.edu.pl/giaour.pdf>

Summary Aygun Khalilova Stylistic syntax of fiction

The article deals with the stylistic syntax of fiction. The author analyses text-building features of text that is paragraph, polisindeton and ellipsis, which based on the syntactic structure, and combine the components such as paralel constructions, retardation, climax, etc. Examples for the invesigation have been taken from the poem "Giaour" by G.Byron.

Резюме
Айгюн Халилова
Стилистический синтаксис художественного текста

Статья посвящена вопросам стилистического синтаксиса художественного произведения. Автор рассматривает текстообразующие характеристики текста – абзац, полисиндетон, эллипсис, основанные на синтаксической структуре и сочетающиеся в себе такие компоненты, как параллельные конструкции, ретардацию, кульминацию и т.д. Источником исследования послужила поэма Д.Г. Байрона “Гяур”.

Rəyçilər: fil.f.d., dos.T.Əmirova, fil.f.d., dos.F.İsmayılova.

DİSKURSDA KONTEKST VƏ ONUN FUNKSİYASI

Açar sözlər: *bədii diskurs, qeyri bədii diskurs, mətn, kontekst.*

Key words: *literary discourse, non-literary text, context.*

Ключевые слова: *художественный дискурс, нехудожественный дискурс текст, контекст.*

Dilçilikdə baş verən yeniliklər, bir paradigmin başqası ilə əvəz olunması yeni tədqiqat metodlarının yaranmasına səbəb olur. Son bir neçə onillikdə dilin cəmiyyətdə yeri, rolu, ətraf aləmin dildə inikası, ifadəsi, gerçəkliyin konseptləşməsinin mental aspektləri dilçiliyin əsas məsələlərinə çevrilmişdir. Koqnitiv dilçilik də məhz məsələləri öyrənmək zərurətindən yaranmışdır.

Koqnitiv-diskursiv xarakterli elmi işlər müasir dilçilikdə daha perspektivli hesab edilir, çünki müasir linqvistik elmin antroposentrizmi kimi əsasverici prinsipə riayət edir və əsas diqqəti insan amilinə – dil/kommunikativ şəxsiyyətin konkret təzahürünə (psixoloji, sosial, emosional, rasionel və.s) yönəldir. Bu isə dünyanın və insanın qavranması məqsədilə həddən artıq yeni, bəzən isə gözlənilməz nəticələr almağa, dil təzahürlərini yeni rakursda interpretasiya etməyə imkan verir.

Diskurs müxtəlif elmlərdə istifadə olunan və alimin konsepsiyasından, bu və ya digər yanaşma üsulundan asılı olaraq müxtəlif şəkildə interpretasiya edilən fənlərarası anlayışdır. Diskursun müasir koqnitiv təhlil metodu diskursun təhlilinə xüsusi yanaşma metodudur: mətnin strukturu kontekstin xarakteri ilə təyin olunur.

Diskursun tekstual təhlili dil strukturlarının müxtəlif – fonetik, qrafik, morfoloji, sintaktik, semantik, leksik və mətn səviyyələrində, kontekstual təhlil isə bütün ekstralingvistik amillərin – zaman, yer, fəaliyyət sahəsi, diskursun iştirakçıları, onların sosial rolları, qarşılıqlı münasibətlərinin xarakteri və diskursun iştirakçılarının koqnitiv xarakteristikalarını nəzərdən keçirməyi nəzərdə tutur.

Bu məqalədə diskursda kontekstin funksiyaları müəyyənləşdirilir.

T.A. van Deykin nöqtəyi-nəzərinə görə, diskursiv təhlil iki aspektdən ibarətdir: birincisi, mətnin təhlili, yəni mətnin fonetik təhlildən sintaktik təhlilə kimi bütün səviyyələrdə struktur təhlili, ikincisi, kontekst (kontekstual) təhlili. Beləliklə, mətnin strukturunun kontekstin xarakteri ilə təyin olunması haqqında ideya diskursiv təhlilin əsası hesab olunur [10, 99]. Digər tərəfdən, fransız linqvisti Elizabet Lenin yazdığı kimi, diskurs üç cəhətdən xarakterizə edilməlidir:

- a) dildən istifadə kimi,
- b) müəyyən təsəvvürlərin ictimai şüura “alışdırılması” kimi,
- c) sosial qrupların və fərdlərin qarşılıqlı fəaliyyəti kimi.

Bu, tədqiqatçılar qarşısında yeni tələblər qoyur:

1) diskursda dildən istifadə olunduğundan onun öyrənilməsi mətnin təhlilini tələb edir. Diskurs sintaksis, leksika, polifonik səslər, funksiyalar, nəyinsə təfərrüatını aydınlaşdırmaq və ya əksinə, fikri dolaşdırmaq məqsədilə ayrı-ayrı komponentlərin modalizasiyasının müxtəlif yolları kimi müxtəlif sahələri əhatə edir;

2) diskurs təsəvvürü formalaşdırır, “canlandırır” və mətnlərin yaranmasının təhlilini və onların interpretasiyasını zəruri edir. Diskurs ictimai qrupların və fərdlərin qarşılıqlı fəaliyyəti kimi cəmiyyətin mədəniyyətinin sosial strukturlarının kontekstində öyrənilməlidir [13, 95].

Onların hansının daha düzgün olduğunu söyləmək çətinidir. Üstəlik, onlar arasında prinsipial fərq də yoxdur. Diskursiv təhlil yalnız dil çərçivəsilə məhdudlaşmır, çünki o, elmlərarası anlayış kimi semiotika, etnoqrafiya, narrativ təhlil, nitq ünsiyyətinin təhlili, mətn linqvistikası, praqmatika, sosiolinqvistika, psixologiya, süni intellekt nəzəriyyəsi və s. tədqiqat sahələrindən ibarət olan müxtəlif elmlərin qovşağında meydana çıxmışdır.

T.A. van Deykin fikrincə, diskurs mətni və konteksti arasındakı əlaqə mətnlərin işlənməsi prosesinə daxil edilən sosial fəaliyyət və sosial biliklər səviyyəsində təyin olunur [10, 138].

Kommunikasiya iştirakçıları arasındakı sosial münasibətlər kontekstin çox vacib kateqoriyasıdır. Məlum olduğu kimi, kommunikasiyanın iştirakçıları müxtəlif rollarda çıxış edə bilər. Bu rollar diskursun formalaşmasına və dərk olunmasına müəyyən təsir edə bilər. T.A. van Deyk rolların üç növünü göstərir:

- a) kommunikativ rollar;
- b) qarşılıqlı fəaliyyət rolları (iştirakçıların bir-birinə qarşı münasibətdə dost-düşmən, opponent-müttəfiq kimi müxtəlif mövqelərini təyin edir);
- c) sosial rollar (etnik, cinsi, yaş, siyasi, peşəkar və s. əlamətlərə görə bu və ya digər sosial qrupa mənsubiyyət ilə əlaqələndirilir).

Şübhəsiz, bu rollar bir-biri ilə əlaqəli ola bilər. Məsələn, parlamentdə nitq söyləyən bir deputat hökumətin opponenti kimi, eyni zamanda qadın kimi, konservativ partiyanın üzvü kimi də çıxış edə bilər.

Deməli, vəziyyət, fəaliyyət sahələri, iştirakçıların rolları və onlar arasındakı qarşılıqlı fəaliyyət növlərinin kontekstual kateqoriyaları müəyyən dərəcədə mətnin özünü şərtləndirir. Lakin D.V.Şapoçkin kontekstin strukturunu yalnız bu kateqoriyalarla məhdudlaşdırmır. Kontekstdə həmçinin iştirakçıların məqsəd, əqidə, fikir kimi bəzi koqnitiv xüsusiyyətləri də aiddir. İştirakçıların koqnitiv xüsusiyyətləri onların sosial simasının vacib komponentidir. Bu aspekt nəzərə alınmadan əqidə, informasiyanın ötürülməsi, ideologiyanın ifadə olunması üsulları və s. nə təsvir, nə də izah edilə bilər [10, 138], insanların hansı səbəbdən bu və ya digər hərəkətləri yerinə yetirdiyi də anlaşılmaz. Başqa sözlə desək, kommunikasiyanın koqnitiv aspekti kontekstual təhlil prosesində əhəmiyyətli yer tutur. Diskurs iştirakçılarının koqnitiv xüsusiyyətləri arasında T.A. van Deyk ideologiya, biliklər və münasibətləri koqnitiv simanın əhəmiyyətli tərkib hissələri kimi qiymətləndirir. İdeologiya öz əksini müəyyən ideyalarda tapır. Biz şəxsi etiqadı deyil, müəyyən sosial qruplara aid əsasında müəyyən ideologiya dayanmış etiqadları nəzərdə tuturuq. Məsələn, seksual zorakılıqla bağlı əqidənin əsasında feminist ideologiyası dayanır. İdeologiya müəyyən qrupun paylaşdığı biliklərə nəzarət edir.

Kontekstlə bağlı tədqiqatları hələ qədim yunan mütəfəkkirləri (Platon, Sokrat, Aristotel) aparmışlar. XIX–XX əsrlərin görkəmli filosoflarının (İ.Kant, Ç.Pirs, L.Vitqenşteyn) əsərlərində bu sahə inkişaf etdirilmişdir. Hər bir yeni tədqiqatçılıq paradigması kontekst nəzəriyyəsinə nüfuz edərək, onu zənginləşdirir və ona yeni

rakurs verir. Koqnitiv-praqmatik istiqamətdə tədqiqat aparən dilçilər kontekst nəzəriyyəsinin inkişafına daha əhəmiyyətli töhfələr vermişlər. Onlar kontekstin təbiətini mental müstəvidə nəzərdən keçirir [5, 4] və göstərirlər ki, kontekstin xarakteri bütün diskurs boyu mətnlə dialoq əsasında qurulur (D.Şperber və D.Vilsonun relevantlıq nəzəriyyəsi) [7]. T.Qivona görə, kontekst mental yaradıcılıq, kommunikasiya prosesində tərəfdaşın təfəkkürü kimi nəzərdən keçirilməlidir [5]. Lakin başqa dilçilər kontekstin əsasən koqnitiv yönümlü olduğu barədə mülahizələr irəli sürürlər.

K.V.Qolubina kontekstin koqnitiv-praqmatik anlaşılmasına istinadən bədii və qeyri-bədii diskursda kontekstin rolunu təhlil edərək belə bir nəticəyə gəlir ki, kontekst bədii diskursda oxucunun sosial təcrübəsinin fərdiləşdirilməsini, qeyri-bədii diskursda isə onun sonrakı sosiallaşmanı təmin edir [9, 48].

Kontekstin bu cür şərhindən belə bir qənaətə gəlmək olar ki, bədii və qeyri-bədii diskursda kontekst müxtəlif istiqamətə və müxtəlif vektora malik olur və diskursla sosial fəaliyyətin qarşılıqlı nisbəti ilə təyin olunur.

Tədqiqatçılar konteksti müxtəlif növlərə ayırır. Məsələn, P.Verdonk onun iki növünü göstərir:

a) daxili linqvistik kontekst (müəyyən mətnin çərçivəsi daxilində mövcud olan),

b) reallığa əsaslanan xarici qeyri-dilçilik konteksti [8].

Qeyri-dilçilik konteksti diskursun interpretasiyasına təsir göstərən bir sıra amillərdən ibarət mürəkkəb prosesdir. Həmin amillərə aşağıdakılar aiddir:

- mətnin janrı və ya tipi,
- mövzu, məqsəd və funksiya,
- fiziki mühit,
- geniş sosial, mədəni və tarixi kontekst,
- müəllif və dinləyicinin / oxucunun şəxsiyyəti, bilikləri, emosiyaları, bacarıqları, mexanizmləri və fərziyyələri.

K.V.Qolubina müəllif və dinləyicinin / oxucunun qarşılıqlı münasibətlərini və intertekstuallığı fərqləndirir [9].

E.Biyerd [2] bədii əsərlərin interpretasiyası üçün kontekstin mənalərini nəzərdən keçirərək kontekstin növlərini aşağıdakı kimi fərqləndirir:

- müəllifin konteksti;
- oxucunun konteksti (Oxucunun konteksti kimi bədii əsərin qavranması, anlaşılması və interpretasiyası prosesinə təsir edən auditoriyanın dünyagörüşü və mütaliə səviyyəsi, ümumi mədəni səviyyəsi, dəyərləri, cinsi, yaş həddi, oxucunun sosial və irsi mənsubiyyəti başa düşülür. Siyasi və iqtisadi vəziyyət, oxucunun yaşadığı mədəni mühit də onun dünyagörüşünün formalaşmasına təsir göstərə bilər);
- mətnin konteksti (intertekstuallıq);
- linqvistik kontekst (oxucunun mətni və mətnaltı mənanı qavramasına təsir göstərən əsərin dilindən və narrativ strukturundan ibarətdir);
- semantik kontekst.

Q.P.Qi diskursun mahiyyətinin başa düşülməsində kontekstin böyük rolunu qeyd edir [4]. Onun fikrincə, diskurs mətnə verbalizə olunan və oxucunun / dinləyicinin inferensiyası üçün nəzərdə tutulan, müəyyən kontekstlə əlaqədar olan

ünsiyyət aktıdır. Ünsiyyət aktı şəxsiyyətlərarası ünsiyyəti nəzərdə tutur. Burada nəinki fiziki kontekst, eləcə də ünsiyyət iştirakçılarının ideoloji münasibətləri iştirak edir.

Diskursun mənası yalnız mətnin kontekstə fəal şəkildə daxil edilməsi zamanı yaranır və bunun nəticəsində oxucu və ya dünləyici müəllifin əsas fikrini başa düşür. Lakin belə bir ehtimal da vardır ki, resipiyentin başa düşdüyü diskurs müəllifin düşündüyü diskursdan fərqlənə bilər. Diskursun mənasının qurulması müəlliflə resipiyentin sosial qarşılıqlı fəaliyyəti ilə kontekstual əlaqə prosesində baş verir. Bu mənə iştirakçıların kontekstləri üst-üstə düşdükdə yaranır. Lakin konteksti təşkil edən prototipik ssenarilər, mental və mədəni modellər fərdin təfəkküründə tam və dəyişməz şəkildə qalmır, fərdi təcrübə şəklində qorunub saxlanır. Diskursun tam interpretasiyası üçün hansı modellərin kontekstdə verbalizə olduğu başa düşülməlidir. K.V.Qolubinanın fikrincə, nitqdə hər şey “kadr” arxasında qalır və bu zaman dinləyici və ya oxucu boşluqları doldurmaq üçün kontekstə istinad etməli olur. Hər bir sadə fraza oxucunun kontekstlə işləməsinə tələb edir.

İfadənin mənasının qurulmasında kontekstin hansı elementlərinin relevant olması müəyyənləşdirilməlidir. Onların müəyyənləşdirilməsində yeddi parametrlə təklif edilir:

1) *məna*. Yazılı və ya şifahi ifadə zamanı nəyə, yaxud kimə əsas məna verilir? Müəllif bunu hansı üsulla edir?

2) *fəaliyyət*. Verilmiş kontekstdə hansı növ fəaliyyət relevantdir? Onlar necə həyata keçirilir?

3) *eynilik (identiklik)*. Verilmiş kontekstdə kimin eyniliyi, yaxud kommunikasiya iştirakçılarının hansı eynilik aspekti daha mənalıdır?

4) *qarşılıqlı münasibət*. Verilmiş kontekstdə hansı münasibətlər relevantdir? Onlar özünü necə büruzə verir?

5) *siyasət*. Verilmiş kontekstdə hansı sosial uyğunluqlar vardır? Onlar necə bölünür? Bu bölgülərə müəllif necə yanaşır?

6) *əlaqə*. Verilmiş kontekstdə hansı əlaqələr mövcuddur, yaxud mövcud deyildir.

7) *semiotik sistemlər və biliklər*. Verilmiş kontekstdə hansı semiotik sistemlər (verbal və qeyri-verbal kodlar), bilik formaları və dərkətmə yolları relevantdir? Onlar necə istifadə edilir? Onların üstün statusu varmı və hansı üsulla əldə edilir? [9, 53].

Mühüm məsələlərdən biri də kontekstin, yaxud nitqin birinci olmasıdır. Dil və kontekstin qarşılıqlı münasibətinin səciyyələndirilməsi üçün bəzən “refraksiya” kimi texniki termindən istifadə edilir. Həqiqətən də mətn və kontekst iki güzgü kimi nəinki bir-birini əks etdirir, həmçinin bir-birinin informasiya yükünü dəyişir.

Qeyri-bədii diskurs (məsələn, siyasi diskurs, media diskursu) reallıqla bilavasitə bağlı olur və ünsiyyət iştirakçılarının gündəlik sosial təcrübəsindən irəli gəlir. Diskursun bu növü proseslərə və münasibətə, sosial təsisatların kateqorizasiyasına və mücərrədliyə yönəlmişdir.

Bədii diskursda yaranan məna qeyri-müəyyən, sonsuz və dəyişkəndir. Bədii ədəbiyyatın dili oxuculara ümumi, mücərrəd hallara istinad etməyə imkan vermir, əksinə, onları konkretləşdirir, fərdiləşdirir. Bədii diskursda, qeyri-bədii diskurdan

fərqli olaraq refraksiya, dünyanın müəllifin təfəkkürü vasitəsilə dəyişməsi və oxucunu alternativ xəyali kontekst yaratmağa məcbur edən, dilin qeyri-konvensional, qeyri-adi qaydada istifadə olunması baş verir.

Qeyri-bədii diskursda gerçəklik məndən əvvəl gəlicsə, bədii diskursda, əksinə, mətn gerçəklikdən, diskursda yaradılan xəyali dünyadan əvvəl formalaşır.

Göründüyü kimi, qeyri-lingvistik kontekst mürəkkəb prosesdir. Belə güman etmək olar ki, oxucular məxsus olduğu mədəniyyətdə, gündəlik həyatda qarşılaşdığı müxtəlif növ mətnlərin funksiyaları və janr xarakteristikalarının nədən ibarət olduğunu bilirlər. Məsələn, qəzet və ya jurnal məqaləsinin başlığının təhlil olunması zamanı qəzetin növü, iqtisadi və korporativ siyasəti, üslubu, ünvanlandığı auditoriya, müəllifin öz oxucusunun məqalənin mövzusunda, qurulması qaydasından xəbərdar olması haqqında düşüncələri, eləcə də müəllifin istedadı, məqsədi, oxucunun qəzet məqaləsinin / başlığının sosial funksiyası və janr xüsusiyyətləri ilə tanış olması ilə bağlı müəllifin gözləntiləri kimi amillər nəzərə alınmalıdır. Buna müvafiq olaraq müəllif, düşünərək və ya düşünmədən, kontekstin təsiri altında müəyyən üslub seçir [7].

Qəzetin başlığında sözlərin mənasının başa düşülməsi məqalənin mənasının dərk olunması üçün kifayət deyildir. Bu zaman oyuna qeyri-lingvistik kontekstin yuxarıda sadalanmış komponentləri daxil olur.

Jurnal mütəxəssis olmayan şəxslərə – kütləvi auditoriyaya ünvanlanır, bununla belə, heç də bütün auditoriya üçün anlaşılın olmur. Ümumi siyasəti və iqtisadi mövzuda məqalələr terminoloji leksika ilə zəngin olsa da, jurnalın daha kütləvi istiqaməti dərc olunan metarialların ekspressiyası, subyektiv modallığı, müəllifin “mən”, sətiraltı mənə və ironiyanın mövcudluğu ilə vurğulanır. Bu, xüsusilə emosional şəkildə istifadə olunan rəngarəng sözlər, terminlər, xüsusi mənada istifadə olunan sözlər, neologizmlər və okkazionalizmlər, sinonim-sözlər, antonimlər, omonimlər, söz oyunların, metaforalar, frazeoloqizmlər və sabit söz birləşmələrinə ibarət olan jurnal məqalələrinin başlıqlarında daha parlaq şəkildə təzahür edir.

Diskursun mənasının qurulması prosesi prinsipə bədii və qeyri-bədii mətnlər üçün eynidir. Praqmatik mənə və dil strukturlarının semantikasının qarşılıqlı əlaqəsi işlənmə kontekstində əldə edilir.

Lakin bədii diskursun qeyri-bədii diskursdan sosial reallıqdan uzaq olması ilə fərqlənməsi dəqiqləşdirilməlidir. Bu, bədii və qeyri-bədii diskursda kontekstin müxtəlif rolu haqqında mühakimə yürütməyə imkan verir. Birinci halda kontekst “xaricə” doğru yönələrək, oxucunun sonradan sosiallaşmasını təmin edir, ikinci halda isə kontekst onu öz təxəyyülünün məhsulu olan, bədii əsərdə yaradılan xəyali dünyaya aparır.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat

1. Abdullayev Ə.Ə. Koqnitiv dilçiliyin əsasları. Bakı, 2008.
2. Beard A. Texts and contexts. Introducing Literature and Language Study. L.: Routledge, 2001.
3. Dijk T.A. van. Discourse, ideology and context // Folia Linguistica. 2001, № 35 (1–2), p.11–40.

4. Gee G.P. An Introduction to Discourse Analysis. Theory and Method. 3-rd edition. L.: Routledge, 2011.
5. Givon T. Context as Other Minds.-Amsterdam-Philadelphia: John Benjamin's Publishing company, 2005.
6. Novruzova N.S. Mətnin öyrənilməsində əsas yanaşmalar: nəzəriyyələr, mülahizələr, problemlər. Bakı, 2015.
7. Sperber W., Wilson D. Relevance, communication and cognition. Oxford: Blackwell Publishing, 2006.
8. Verdonk P. Stylistics. Oxford: Oxford University Press, 2002.
9. Голубина К.В. Социализирующая и индивидуализирующая функции контекста в дискурсе // Вестник Московского государственного лингвистического университета. Issue 17 (703). Языкознание. Москва, 2014, с.49-59.
10. Дейк Т.А. ван. Язык. Познание. Коммуникация. Пер. с английского. Сост. В.В.Петрова. Москва, 1989.
11. Демьянков В.З. “Событие” в семантике, прагматике и в координатах интерпретации текста // Известия. АН СССР. Сер. лит. и яз. 1983, Т.42, № 4. с.320–329.
12. Ирисханова К.М. Интерпретация стилистических приемов и роль контекста // Стилистика: традиции и современность. Москва: Рема, 2010, с.22-34.
13. Ле Э. Лингвистический анализ политического дискурса: язык статей о чеченской войне в американской прессе // Полис. Политические исследования. 2001, № 2. с.95–112.

Summary
Yegana Orujova
Context in discourse and its functions

The article deals with the contextual theories of linguists conducting cognitive-pragmatic research. The relationship between context and discourse, also the role of context in artistic, scientific and non-artistic discourse was analyzed and evaluated in it. The author concludes that the context has different directions and different vectors in artistic and non-artistic discourse.

Резюме
Егана Оруджева
Контекст в дискурсе и его функции

В статье рассматриваются идеи лингвистов о теории контекста, проводящих когнитивно-прагматические исследования. В частности, анализируется связь между контекстом и дискурсом, оценивается роль контекста в художественном и научно-художественном дискурсах. Автор делает вывод о том, что контекст имеет различные направления и разные векторы в художественном и нехудожественном дискурсах.

Rəyçilər: fil.e.d., prof. B.İsmayilov, fil.e.d., prof.Ə.Zeynalov.

Könül Hüseynova
ADU

ARDICIL TƏRCÜMƏDƏ QEYDGÖTÜRMƏ TEXNİKASI

Açar sözlər: *qeydgötürmə texnikası, tədrisin mərhələləri, semantografiya, stenoqrafiya, simvollar.*

Key words: *note-taking techniques, study stages, semantography, shorthand, symbols.*

Ключевые слова: *техника переводческой скорописи, этапы обучения, семантография, стенография, символы.*

Məlum olduğu kimi, ardıcıl tərcümə iki fazada yerinə yetirilən silsilə tərcümə əməliyyatlarından ibarətdir: 1) şifahi mətnin qəbul edilməsi və onun qeydə alınması, 2) götürülmüş qeydlər əsasında mətnin tərcümə dilində formalaşdırılması. Müasir ardıcıl tərcümə dərslərlərində qeydgötürmə ardıcıl tərcümənin ayrılmaz tərkib hissəsi kimi tədris olunur, lakin XX əsrin əvvəllərində tərcümə prosesində qeyd götürülməsi tərcüməçinin öz şəxsi işi hesab edilir, sırf fərdi xarakter daşıyırdı. XX əsrin 30-cu illərində tərcümədə qeydgötürmə populyarlıq qazanmağa başladı. İlk dəfə ardıcıl tərcümə Millətlər Liqası məhkəməsində istifadə edilmişdir. İki dildə – fransız və ingilis dillərində aparılması nəzərdə tutulmuş həmin məhkəmədə tərcüməçilərin nitqlərin nitqlərini bölməsinin qarşısını almaq üçün çıxış yolu kimi növbələşmə, başqa sözlə, ardıcıl tərcümə yolu seçilmişdir. Məhkəmədə söylənmiş nitqlər kifayət qədər uzun (30-40 dəqiqəlik) olduğu üçün onların dəqiq və tam tərcüməsi müəyyən çətinliklər yaradırdı. Məhz bu çətinliklər informasiyanın yığcam və aydın şəkildə qeydə alınması məcburiyyəti yaratdı. Bu məqsədlə tərcüməçilər müxtəlif priyomlardan istifadə etməyə, müxtəlif qaydalar, işarələr, simvollar yaratmağa başladılar. Bu, qeydgötürmə sisteminin, onun nəzəri əsasını təşkil edən anlayışların yaranması və inkişafı üçün başlanğıc oldu.

Ardıcıl tərcümədə uğur əsasən tərcüməçinin qeydgötürmə peşəkarlığından asılıdır. Bu isə aşağıdakı vərdiş və bacarıqlara malik olmağı tələb edir [2, 6]:

1) bəzən bir neçə dəqiqə davam edən məxəz mətnindəki əsas seqmentləri ayıra bilmək,

2) faktları qeyd etmək üçün daha rəşional, səmərəli priyomlar seçmək və məxəz mətnindəki məntiqi ardıcılığını əks etdirə bilmək,

3) tərcümə mətni barədə fikirləri konkret formaya salan aydın, aşkar istinad nöqtəsi yaratmaq,

4) yuxarıda qeyd edilmiş bu əməliyyatları yerinə yetirərkən həm də eyni anda daxil olan növbəti məlumatları da dinləyə bilmək,

5) götürülmüş qeydlərə nəzər salmaqla tərcümə dilində məxəz mətnin məğzini dəqiqliklə verə bilmək.

Tərcüməçi mütəxəssislər hazırlığında tədris edilən Ardıcıl tərcümə fənninin də məqsədlərindən biri gələcək tərcüməçiləri bu sahədə peşəkarlıq üçün vacib olan komponentlərdən biri – qeydgötürmə texnikası ilə tanış etməkdir.

Türkiyənin Hacəttəpə universitetinin Tərcümanlıq fakültəsində Ardıcıl tərcümə və qeydgötürmə texnologiyası fənni üç semestr ərzində tədris olunur [14]. Birinci semestrə tələbələr qeydgötürmənin mahiyyəti, prinsipləri, metodları, qısaltmaların növləri, mövcud simvollar ilə tanış olurlar. İkinci semestrə qeydgötürmənin daha mürəkkəb, daha çətin mərhələsinin tədrisi başlayır. Bu mərhələdə tələbələr fərdi metodlar tətbiq etməyi, fərdi qısaltmalar və simvollar yaratmağı, cümlələr, abzaslar və daha böyük nitq parçalarını qeydə almağı, kodlaşdırmağı öyrənirlər. Üçüncü semestrə Ardıcıl tərcümə fənni tədris olunur.

Y.V.Alikinanın fikrincə, Ardıcıl tərcümədə qeydgötürmə kursu üç hissədən ibarət olmalıdır: *nəzəri hissə* (tərcümə semantoqrafiyasının nəzəri əsasları), qeydgötürmə priyomlarının istifadəsində *praktik məsləhətlər*, iki dildə – məxəz və tərcümə dillərində *çalışmalar sistemi* [2, 4]. Bizim fikrimizcə, “Tərcümədə qeydgötürmə texnikası” kursunun tədrisi dörd mərhələyə ayrılmalı və hər bir mərhələyə Y.V.Alikinanın göstərdiyi üç hissə daxil edilməlidir: nəzəri hissə, praktik məsləhətlər, çalışmalar sistemi. Bu dörd mərhələdə tərcüməçi tələbələrdə qeydgötürmə bacarıqları sadədən mürəkkəbə doğru prinsipi əsasında inkişaf etdirilməlidir.

Kursun ilk mərhələsini tərcümə semantoqrafiyasının nəzəri əsasları ilə tanışlıq təşkil etməlidir. Nəzəri məsələlərə aşağıdakılar daxildir:

- tərcümədə semantoqrafiya anlayışı, onun funksiyası, özəllikləri,
- tərcümədə qeydgötürmənin inkişaf mərhələləri,
- qeydgötürmə növü kimi tərcümə semantoqrafiyasının digər peşəkar qeydgötürmə növlərindən fərqləndirilməsi,
- qeyd götürmək üçün praktik məsləhətlər: nə zaman qeydə almaq, qeydə alarkən nəyi istifadə etmək, hansı dildə qeyd götürmək və nəyi qeydə almaq?
- informasiyanın səmərəli şəkildə qeydə alınması üçün müxtəlif priyomlardan istifadə,
- kommunikativ qeydgötürmə sistemi.

Bütün bunlar Ardıcıl tərcümə fənni üzrə dərs bölgüsü planının hazırlanmasında istifadə edilə, yəni nəzəri mövzu başlıqlarını təşkil edə bilər.

Bundan başqa, ilk mərhələdə qeydgötürmə priyomlarından istifadə vərdişlərinin əsasının qoyulması və formalaşdırılması nəzərdə tutulmalıdır. Hər bir priyom üzərində işi ilkin olaraq yazılı şəkildə mətnlərdən ibarət çalışmalarla (göz yaddaşı ilə) başlamaq olar. Bununla yanaşı, ilk mərhələdə qulaq yaddaşının fəaliyyətini artıran çalışmalar üzərində iş də böyük əhəmiyyət kəsb edir. Müəllimin oxuduğu mətni yadda saxlamağa çalışaraq qeydgötürmə cəhdləri edən tələbələr sonradan cütlüklər şəklində işləyə bilərlər: cütlükdən biri mətni oxuyarkən digəri qeydə almalı, sonra yerdəyişmə ilə eyni proses təkrarlanmalıdır.

İkinci mərhələdə əsas iş simvollarından istifadə bacarığının inkişaf etdirilməsidir. Bu mərhələdə tələbələr oxunan və ya səsləndirilən mətnin konspektləşdirilməsində tərcümə semantoqrafiyası simvollarından istifadəyə yönələn məşqlər edirlər. Tərcümə semantoqrafiyasından istifadə vərdişləri qazandırmaq üçün onlara sadədən mürəkkəbə doğru prinsipi üzrə çalışmalar təqdim olunmalıdır. Bu iş sonrakı mərhələlərdə də davam etdirilməlidir.

Mətnin quruluşunun qeydgötürmədə əks olunması çox mühümdür. Ona görə də üçüncü mərhələdə əsas diqqət quruluş-tərtib priyomlarından istifadəyə yönəldi-

lır. Bu mərhələdə mətndə ümumi məntiqi ardıcılığı göstərən dəstək planı tərtib edilməli, mətn sxeminin hazırlanması və tərcümə semantoqrafiyası simvollarından istifadə (əlaqələrin oxlarla göstərilməsi) öyrədilməlidir. Müxtəlif metodlarla qeydə alınmış mikromətnin sxemində baş cümlədəki tema və rema aydın seçilməli, onun ardınca baş cümlədəki remanı dəstəkləyən əsas cümlə (və ya cümlələr) və bu dəstəyi tamamlayan detallar öz əksini tapmalıdır. Bu mərhələdə tələbələrə ardıcıl (“sentence” metodu), diaqonal üzrə (“outlining” metodu), cədvəl üzrə (“charting”) və ya pərakəndə (“mapping”) düzülməsindən asılı olmayaraq simvollar arasındakı əlaqələrin oxlarla qeydə alınması, yəni kodlaşmada oxlardan məharətlə istifadə edə bilmək səriştəsi formalaşdırılmalıdır [17].

Dördüncü, sonuncu mərhələdə isə tərcümə semantoqrafiyası simvollarının tərcümə prosesində istifadəsi, yəni praktik çalışmalarla qeydgötürmə üzrə iş aparılır.

Ardıcıl tərcümə fənni üzrə dərslər bölgüsü planının hazırlanmasında istifadə edilə bilən praktik mövzu başlıqları: 1) leksik priyomlar: sözlərin qısaltma yolu ilə qeydə alınması; ixtisarlara; rəqəmlərlə qeydgötürmə; simvollaşdırma, 2) qrammatik priyomlar, 3) quruluş-tərtib priyomları. Semantoqrafik işarələrlə konspekt yazılması. Semantoqrafik işarələrlə məntiqi ardıcılıq qurma planı. Semantoqrafik işarələrlə ardıcıl tərcümə.

Tərcümə semantoqrafiyasının əsas özəlliklərindən biri sayılan simvollar sistemi tərcüməçilərin həm fərdi, həm də kollektiv təcrübəsi sayəsində formalaşmışdır. Simvollaşdırma ilə tanışlığı hazır simvolların öyrənilməsindən başlamaq məqsəduyğundur. Aparıcı qrafik element ətrafında birləşən belə simvolların əzbərlənməsi və ya ümumiyyətlə istifadəsinin gələcəkdə tələbənin öz fərdi simvollarını yaratmaqda rolu böyükdür. Daha sonra, mətn ilə işə başlayarkən tematik qrupa aid simvolların seçimi edilməlidir. Tələbə seçimlə yanaşı, bu tematik qrupa aid yeni simvollar yaratmalı və həmin simvolları auditoriyada təqdim edərkən onları hansı təsəvvür əlaqəsi əsasında yaratdığını şərh etməlidir.

Dərs prosesində təkcə tələbənin deyil, müəllimin də hazırladığı qeydgötürmə nümunələrinin (semantoqramların) müzakirəsi məqsəduyğun olardı. Yazı lövhəsində yazılan simvolun müzakirəsi onun beyində hansı təsəvvür əlaqələri yaratmasının müəyyənləşdirilməsi ilə başlaya bilər. Müxtəlif tələbələrə bu təsəvvür əlaqələri bir-birindən çox da fərqli deyildirsə, həmin simvolu bütün tələbələr istifadə edə bilər. Əks halda o, fərdi xarakterli simvol kimi qiymətləndirilir.

Tərcüməçi semantoqrafiyası simvollarının tematik lüğəti tələbəyə həm hazır simvolları əzbərləmək, istifadə etmək, həm də öz simvollarını yaratmaq vərdişi aşılayır. Semantoqrafiyanın əsas simvollarını Çarlz Bliss hazırlamışdır [15]. Aşağıdakı cədvəllərdə həmin simvollar və onların yaradılmasında istifadə olunmuş xətt-hərflər, nəqliyyat və zamana aid simvollar təqdim olunur.

29 ƏSAS BLİSS-SIMVOL

 kişi	 qadın	 Yer, torpaq	 çarx, təkər	 yük, baqaj	 zaman	 dam	 ev
 pil- lələr	 stul	 masa	 çarpayı	 od, alov	 su	 qayıq	 gəmi
 Bayraq	 qanadla r	 ağız	 qulaq	 göz	 burun	 əl	 bitki
 qələm	 kağız	 emosi ya	 ağıl	 şüür			
Simvolların yaradılmasında istifadə olunmuş xətt-hərflər							
 xətt	 tək- rar	 məh- dudiyət	 açıq	 qapı	 giriş	 çıxış	
Nəqliyyat							
 Avtomobil	 avtobus	 tramvay	 təyyarə	 hava limanı			
Zaman							
 yaz	 bazar ertəsi	 çərşənbə axşamı	 istirahət günü	 yanvar			
 səhər	 günorta	 axşam	 gecə				
 Bağlı	 musiqi	 təhlükəsizlik	 tibb	 poçt	 istiqaət	 ulduz	

Burada cədvəldə verilmiş simvolların istifadəsinə nə dərəcədə səmərəli olması sualı yaranır. Məsələn burasındadır ki, məsələn, cədvəldəki ilk işarəni çəkmək onun bildirdiyi sözü yazmaqdan daha çox vaxt apara bilər. Ona görə də tərcüməçi tələbələr bilməlidir ki, mühüm olan məqam sözlərin deyil, fikrin qeydə alınmasıdır, yəni ardıcıl tərcümədə qeydgötürmə zamanı simvollarla dil vahidləri deyil, əsasən nitq vahidləri kodlaşdırılmalı, başqa sözlə, qrafik işarələrlə dil vahidləri deyil, məna vahidləri təsvir edilməlidir.

Ardıcıl tərcümə fənninin tədrisində əlavə olaraq ixtisarlara da yer verilir. Buraya beynəlxalq təşkilat adlarının abreviaturaları, ölkə adlarının və dillərin İSO kodları və s. qısaltmalar daxildir. Bundan başqa, qeydgötürmə ixtisarlara simvolların sintezindən də istifadə edilə bilər.

Qeydgötürmə çox zaman sırf texniki vasitə kimi qiymətləndirilir. Lakin qeydgötürmə konseptual xarakterli bir vasitə kimi qəbul edilməlidir, çünki o yalnız ardıcıl tərcümənin xüsusi texniki vasitəsi deyil, həm də tərcümə mətnini yaratmaq üçün tərcüməçinin öz proqramını tərtib etmək bacarığıdır. Bununla əlaqədar tərcüməçini məhz mənanın qeydə alınmasına kökləyən qeydgötürmə texnikası – tərcümə semantoqrafiyası məsələsinə də toxunmaq lazımdır. Eşidilən cümlənin olduğu kimi qeydə alınmasından ibarət stenoqrafiya üsulundan fərqli olaraq, semantoqrafiya üsulundan istifadə edən tərcüməçi daha fərqli prosesdən keçir: eşitdiyini deyil, fikirləri qeydə alır, sonra işarələrlə kodlaşdırdığı anlayışları başqa dilə də cümlələrə çevirir və bunu tərcümə dilində üzündən oxuyurmuş kimi yerinə yetirir. Başqa sözlə, ardıcıl tərcümə prosesindəki qeydgötürmədən sonrakı bu sonuncu və əsas mərhələni yazılı mətnin şifahi tərcüməsi (*sight translation*) kimi də qiymətləndirmək olar. Tərcümə semantoqrafiyasının başlıca cəhəti onun yaddaş köməkçisi olmasıdır. O, tərcüməçiyə şifahi tərcümə prosesində istənilən uzunluqda şifahi mətni qeydə almaq imkanı verən yeganə vasitədir.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat

1. Алексеева И.С. Профессиональный тренинг переводчика. СПб.: Союз, 2003.
2. Аликина Е.В. Переводческая семантография. Запись при устном переводе. М., 2006.
3. Бурляй С.А. Французский язык. Устный перевод. Переводческая запись, М.: Р.Валент, 2005.
4. Казакова Т.А. Практические основы перевода. СПб.: Союз, 2001.
5. Красовский Д.И. Чужакин А.П. Конференц-перевод (теория и практика). М., 2016.
6. Миньяр-Белоручев Р.К. Последовательный перевод. Теория и методы обучения. М.: Воениздат, 1969.
7. Миньяр-Белоручев Р.К. Записи в последовательном переводе. М., 2005.
8. Сдобников В.В. 20 уроков устного перевода. М.: АСТ; Восток-Запад, 2007.
9. Чужакин А.П. Мир перевода – 7. Прикладная теория устного перевода и переводческой скорописи. М., 2003.
10. Чужакин А.П., Спирина С.Г. Основы последовательного перевода и переводческой скорописи. М.: Экспримо, 2007.
11. Щекиной И.А. Итальянский язык. Устный перевод, М., 1986.
12. Gillies Andrew. Note-taking in consecutive interpreting: a short course. Manchester, St. Jerome Publishing, 2005.
13. Herbet Jean. The interpreter's handbook. Geneva, 1952.
14. İngilizce Mütercim-Tercümanlık Programları (Hacettepe Universiteti) // <http://www.mtb.hacettepe.edu.tr/imtprog.php>
15. Lesson One: An Introduction to Blissymbols Douglas Crockford c 2003 Blissym Language Institute // www.blissym.com
16. Rozan Jean-Franc. Note-taking in consecutive interpreting. Kraków, 2004.
17. <https://www.oxfordlearning.com/5-effective-note-taking-methods/>

Summary

Konul Huseynova

Note-taking techniques in consecutive interpreting

The article deals with note-taking techniques in consecutive interpreting. The author suggests the appropriate stages of the course of teaching note-taking techniques in oral translation. She also states the ways of developing students' note-taking abilities using the system from simple to complex, explains the role of these special note-taking techniques, namely translation semantography in consecutive interpreter training, and gives some advice about teaching.

Резюме

Кёнуль Гусейнова

Техника переводческой скорописи

Данная статья посвящена технике переводческой скорописи при последовательном переводе. Автор рассматривает вопросы поэтапного обучения технике переводческой скорописи, усовершенствования навыков скорописи по принципу от простого к сложному и роль переводческой семантографии при подготовке специалистов по последовательному переводу, дает методические рекомендации по технике переводческой скорописи.

Rəyçilər: fil.f.d., prof.Q.Bayramov, fil.f.d., dos.S.Nuriyev.

Nüşabə İsgəndərova
Azərbaycan Texniki Universiteti

“METATEKST”, “PARATEKST”, “İNTERTEKST” VƏ “HİPERTEKST” ANLAYIŞLARI HAQQINDA

Açar sözlər: *mətn, metatekst, paratekst, intertekst, hipertekst, başlıq.*

Key words: *text, metatext, paratext, intertext, hipertext, supertext, headline.*

Ключевые слова: *текст, метатекст, паратекст, интертекст, гипертекст, заголовок.*

Mətn dilçiliyində istifadə olunan “metatekst”, “paratekst”, “intertekst” və “hipertekst” anlayışlarına yanaşmalar müxtəlifdir. Onların ehtiva etdiyi məna üçün ilk dəfə Y.M.Lotman “mətn daxilində mətn” terminindən istifadə etmişdir. O, bu termini elmi dövriyyəyə dram əsərlərinin dilindən bəhs edərkən gətirmişdir. Y.M.Lotman “mətn daxilində mətn”i xüsusi hiperritorik quruluş kimi müəyyən-ləşdirərək, onun əsas və götürüldüyü mətnlə əlaqəsini öyrənməyə çalışmışdır. İntertekstin mətnə spesifik istinad forması olduğunu qeyd edən Y.M.Lotmana görə, intertekst məna katalizatoru, əsas mənanın xarakterini dəyişdirən vasitə funksiyalarını yerinə yetirsə də, bəzi hallarda onun mövcudluğunu ümumiyyətlə qeydə almaq çətin olur [9, 104].

Mətn daxilində yeni mətnə aid nümunə V.Şekspirin “Hamlet” əsərindəki “Siçan tələsi” səhnəsi ola bilər. Həmin əsərin müvafiq hissəsində həm əsas mətnin hissələri, həm də əlavə mətn canlandırılır. Bu, bir pyesin daxilində ikinci bir pyesin yerləşdirilməsi təəssüratı yaradır. “Hamlet”də aktyorlar mətnə daxil edilmiş pyesi oynayırlar. Daxili pyesdə hadisələr allüziv şəkildə cərəyan edir. Pyesdəki fikirlər Hamletin atasının ölümü ilə əsləşir və kral və kraliçanın bu işdə barmağı olmasına işarə edir. Mətn daxilində mətn $T_k = T_1 + T_2 + \dots + T_n$ formulu ilə göstərilir. Burada T_k əsas mətn və ya mətn-konteyner, T_1, T_2, T_3, \dots onun tərkibinə daxil olan mətnləri bildirir. Bu formul bütün əsərə şamil edildikdə onu təşkil edənlərdən (T_1, T_2, \dots) biri yenə də əsas mətnin hissəsi, digərləri ona daxil edilmiş mətnlər olacaqdır. Şübhəsiz, mətn daxilində mətn heç də bütün bədii əsərlərdə olmur. Dram əsərinin daxilində başqa bir dramatik mətnin mövcudluğu, həmin dramatik parçada remarkalardan istifadə, eləcə də fərqli personajların iştirakı onu superkateqoriya kimi fərqləndirməyə imkan verir. İntertekstuallığı tədqiq etmiş T.Y.Litvinenko tərkibində “mətn” komponenti olan 47 termindən ibarət terminoloji sistem qurmuşdur [bax: 8, 24-25]. Həmin terminlər semantikasına və işlənmə dairəsinə görə fərqlənir. Əlbəttə, belə terminoloji siyahı bütün mümkün, yaxud ədəbiyyatda işlənmiş oxşar strukturlu terminləri əhatə etmir. Məsələn, “kontekst”, “multitekst” kimi terminlər bu siyahıda yoxdur. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, siyahıdakı terminlərin bəziləri bu və ya digər terminin variantlarıdır. Məsələn, “metatekst”, “paratekst”, “intertekst” terminləri çox zaman bir-birini əvəz edə bilər. Mətn daxilində mətnləri iki əsas qrupa ayırmaq olar: 1) mətn-konteyner; 2) artırılan mətnlər. Mətn-konteynerlərin əsas konsituativ xüsusiyyəti (tamlıq, koherentlik, bitkinlik və

s.) intertekstləri mətn-konteynerlərə aid etməyə əsas verir. Metatekst və paratekst isə artırılan mətn kimi götürülə bilər.

Metatekstlər paratekstlər əsasında yaranır. Onların əsas təyinatı paratekstin təhlili, şərh, təsviri və ya təqdimatıdır. Metatekstin beş əsas qrupu olduğu göstərilir: 1) daxiledici metatekstlər (ön söz, son söz) – onlar əsas mətnin məzmununu və ideyasını təqdim edir, 2) təsviredici metatekstlər (annotasiya, xülasə və s.) – onlarda əsas mətnin vacib xüsusiyyətləri qeyd olunur, 3) təhliledici metatekstlər – belə metatekstlər ilkin mətnin təhlilini, tənqidi şərhini verməklə respicientin onları qavramasına kömək göstərir, 4) şərhedici metatekstlər, 5) parodiyalı metatekstlər – onlar ilkin mətnin yumoristik, yaxud satirik planda yaradılmasıdır; belə mətnlərdə ilkin mətnin müəyyən epizodları, personajları, üslubu, ideyası satirik şəkildə təkrar yaradılır [5, 56].

Metatekstlərin heç də bütün növləri dramın kanonik strukturuna uyğun gəlmir. Onların əsas hissəsi şərh, müəllif remarkaları, personajların replikaları şəklində verilir.

İlk dəfə fransız strukturalistləri J.Derrida və J.Janetin işlətdiyi “paratekst” termini ənənəvi olaraq praqmalinqvistik tədqiqatlarda istifadə olunur. Bu termin hiperonimdir və mətnətrafi başlanğıc hadisələri (müəllifin adı, başlıq, epiqraf, ön söz), eləcə də mətnətrafi son hadisələri (rəy, redaktorun qeydi) ifadə edir. Paratekst iki elementdən – peritekst (hərfən: “mətn ətrafında”) və epiteksdənt (hərfən: “mətnin ardınca”) təşkil olunur. Mətnətrafi hadisələr mətnin sərhədlərini və çərçivəsini təşkil edir.

Rus dilçiliyində istifadə olunan “сверхтекст” termini yaxın, yaxud qohum mətnlərin tam çoxluğunu nəzərdə tutduğuna görə makrosəviyyəli mətn-konteyneri, özünü təşkil edən dinamik sistem, mənanın yeganə açıq yaranma sahəsi kimi izah edilir. Belə mətnə ona daxil olan bütün mətnlərin sistem xassələri müəyyən səviyyədə öz ifadəsini tapır. Tədqiqatçılar mətn daxilində mətnlə əlaqədar çoxjanrlılıq (janr kəsişmələri) krossjanrlılıq, krosstemporallıq (müxtəlif zaman xarakteristikalarından istifadə), krosspersonallıq (müxtəlif müəlliflərə aidlik) kimi anlayışlardan da bəhs edirlər [bax: 10, 11].

“Сверхтекст” və “hipertekst” terminlərinin sinonim kimi işlənməsi halları da müşahidə edilir. Müasir dövrdə “hipertekst” daha çox kompüter texnologiyası sahəsinə aid termin kimi istifadə olunur.

Pyes daxilində pyes şəklində olan intertekstuallıq T.Stoppardin “Bu gün” əsərində qeydə alınmışdır. Bu dramda bir neçə motiv bir-biri ilə çulğuşaraq onun mürəkkəb strukturunu təşkil edir. Əsərin ümumi süjetinə üç xətt – üç pyes daxil edilmişdir. Hər pyesin özünün xüsusi süjeti, iştirakçıları və mövzusu vardır. T.Stoppard üçün başlıca mövzu incəsənət olmuşdur. Onun “Bu gün” əsəri də bu baxımdan istisna təşkil etmir. Əsərin baş qəhrəmanları olan iki ailə teatrla bağlıdır. Şarlotta aktrisa, Henri dramaturq, Maks və Anni aktyordur. Onların gündəlik həyatı teatr həyatının davamına çevrilir. Hər iki reallıq bir-birinə elə toxunmuşdur ki, dramaturqun onlardan hansını təsvir etdiyini ayırmaq çətindir. Belə mürəkkəb effekt paralel fəaliyyətin pyesdəki əsas fəaliyyətə daxil edilməsi yolu ilə əldə olunmuşdur. Nəticədə teatr səhnəsində baş verənləri tamaşaçı reallıq kimi qəbul edir. Əsərdə üç mətn daxilində mətn hissəsi vardır. Pyes Maksla Şarlottanın dialo-

qu ilə başlanır. Onların Henrinin yazdığı pyesi oynadığını tamaşaçı yalnız pyesin ortalarında başa düşür. Pyesin metaforik adı – “kart evi / qum sarayı” onun mahiyyətini ifadə edir. Söhbət baş qəhrəmanların ailəsindəki mürəkkəb münasibətlərdən – inamsızlıq və xəyanətdən gedir. Zəif ailə səadəti qum sarayına (kartdan qurulmuş evə) bənzəyir. Bu pyesin əvvəli öngörmə təsəvvürü yaratsa da, sonradan hadisələr real gerçəkliklə bağlanır. Pyesin əsas mətninə daxil edilmiş pyes bitkin struktura malikdir. Tamaşaçı bilavasitə həmin pyeslə tanış olur, qəhrəmanlar məhz ona müraciət edirlər.

T. Stoppardın əsərindəki ikinci “pyes daxilində pyes” hissəsi də sədaqət və xəyanətə həsr olunmuşdur. Birinci fraqmentdən fərqli olaraq bu dəfə əsas mətnə əlavə edilmiş mətni müəllif özü qələmə almamış, D. Fordun əsərindən götürmüşdür. Teatr tamaşasında baş rolu Anni oynayır. Əsas mətnlə ona daxil edilmiş başqa müəllif mətninin əlaqəsi yalnız aparıcı motiv üzrə deyil, həm də pyesin qəhrəmanı və onun rolunu oynayan Anni ilə bağlıdır. “Qum sarayı” pyesi Anni və Maks arasındakı münasibəti təkrar edirsə, ikinci intertekstdə Anni özü bu rolu oynayır.

Pyesdəki üçüncü interteksti sırası Broudi yazmış, dramaturq Henri onu Anninin xahişi ilə redaktə etmişdir. Bu qoşulmanın adı yoxdur və onun məzmunu personaj Broudinin həyatı ilə səsleşir. “Pyes daxilində pyes”in konseptual özünəməxsusluğu özünü yeni motiv – hərbi və sülh motivi ilə göstərir. Broudinin pyesində müharibə reallıqla heç bir əlaqəsi olmayan hadisə kimi təqdim olunur.

“Bu gün” pyesi başqa pyeslərin fraqmentlərinin birləşdirilməsi təsiri bağışlayır. Əsas mətnə qoşulmalar vahid tematika ilə əlaqələnilir. Bütövlükdə “Bu gün” pyesi “pyes daxilində pyes” intertekstinə görə xüsusi struktura malikdir. T. Stoppardın qəhrəmanları əsas və kənar mətnləri arxitektonik çərçivə ilə əhatə edir. Bununla yanaşı, daxil edilən pyeslər ümumi mövzuya görə oxşar struktura malikdir. Onlar kişi və qadın personajların dialoqu ilə təqdim olunur. Müəllif ideyasının mürəkkəbliyi ona gətirib çıxarır ki, üç hissəli struktur əmələ gəlir və onun hissələri vahid zəncirdə birləşir.

Mətn sahəsi yaradılmış bütün verbal və qeyri-verbal mətnlər toplusudur [11, 303]. Mətnin kateqorialaşdırılması yaradılmış mətnin mətn sahəsinin müəyyən hissəsində yerləşdirilməklə sistemləşdirilməsidir. Mətnin kateqorialaşdırılması prosesi o halda baş verir ki, seçilmiş mətn kateqorial əlamətə malik olsun və işarələrdən düzəlmiş bu obyektə mətn statusu vermək mümkün olsun.

Qeyd etmək lazımdır ki, bitkinlik əlaməti intertekstin deyil, mətnin əlamətidir. Bitkinlik anlayışı belə təyin edilir: “Mətni o zaman bitkin hesab etmək olar ki, müəllif nöqtəyi-nəzərindən onun niyyəti özünün tam ifadəsini tapır. Başqa sözlə desək, mətnin bitkinliyi əsərin əsasında duran niyyət funksiyası kimi məlumatlar, təsvirlər, nəqlətmə və kommunikativ prosesin digər formaları ilə aşkarlanır. Təmənin daxiləmə və genişlənməsi ilə müəllifə görə arzu olunan nəticə alındıqda mətn bitmiş sayılır” [4, 131].

Mətnin çərçivəsi onun tamamlanmasının zəruri göstəricisidir. Mətnlərin, onların məzmununun, üslub və struktur təşkilinin sonsuz müxtəlifliyi heç bir müəllifə mətnin tamlığı və əlaqəliliyinin, ətraf gerçəkliyə münasibətdə izomorfluğunun müəyyən həddləri çərçivəsindən kənara çıxmağa imkan vermir [2, 44].

Müəllif niyyətinin funksiyası kimi başa düşülən bitkinlik, eləcə də məndaxili məna və formal əlaqələr mətnin mühüm əlamətləridir. Müəllifin özü mətnin əhəmiyyətli diferensiallaşdırıcı göstəricilərindən biridir. “Müəllif” kateqoriyası hələ ki birmənalı başa düşülməyən kateqoriyalardandır. Ona görə də onun mətnin mətn məkanında kateqoriallaşdırılmasındakı əhəmiyyətini aydınlaşdırmaq, yaxud dəqiqləşdirmək lazım gəlir.

Müəllif anlayışının mənalarından biri məndaxili subyektlə bağlıdır. Tədqiqatçılar onu “müəllif obrazı” terminoloji birləşməsi ilə də adlandırırlar. V.V.Vinoqradov bədii əsərin cəmlənmiş mahiyyətini “müəllif obrazı” hesab etmişdir. O, bu kateqoriyaya obrazlar sistemində mərkəzi yer vermiş, onun başqa obrazları bir yerə topladığını qeyd etmişdir. “Müəllif obrazı fərdi söz-nitq forması kimi bədii əsərin bütün məzmun quruluşuna nüfuz edən, onun bütün elementlərinin qarşılıqlı əlaqə və qarşılıqlı təsirini təyin edən vasitədir” [3, 159].

“Müəllif” termini mətnə münasibətdə daha bir məna kəsb edir. O, ilkin empirik reallığa mənsub məndənxaric subyektdir. Bəzən mətnin müəllifi olmur, bəzən də mətnin müəllifinin adı dəqiq məlum olmur. Lakin belə hallarda da müəllif mövcuddur. Müxtəlif səbəblərdən müəllifi naməlum qalmış əsərlər bədii-estetik, tarixi dəyəərə malik olduqda tədqiqatçılar onların müəllifini müəyyənləşdirməyə cəhd göstərirlər. Konkret müəllifi olmuş, lakin unudulmuş və müasir dövrdə xalq yaradıcılığının məhsulu kimi tanınan mətnlər də vardır. Mif, nağıl, dastan, nəğmə və s. şifahi xalq ədəbiyyatı nümunələri yazıya sonralar köçürülmüşdür. Onlar xalq yaradıcılığı nümunələri adlandırılır. Əslində müəyyən mərasimlər, ayinlər zamanı yaranmış belə əsərlərin də müəllifi olmuşdur. Onları danışanlar, oxuyanlar, ən başlıcası isə yaradanlar olmuşdur. Müəllifinin “xalq” olması həmin əsərlərin xalq arasında yayılaraq nəsil-dən-nəslə ötürülməsi ilə bağlıdır.

Mətnin müəllifinin adı real, yaxud uydurma ola bilər. Sonuncu “təxəllüs” termini ilə adlandırılır. Ədəbi təxəllüsdən istifadə mətn sahəsinin qəbul edilmiş kanonlarından biridir. Mark Tvenin real həyatdakı adı Samuel Lenqhorn Klemens, Jorj Sandın – Avropa Düdevan, O’Henrinin – Uilyam Sidni Porter, Hop-hopun – Mirzə Ələkbər Sabir Tahirzadə, Molla Nəsrəddinin – Cəlil Məmmədquluzadə olmuşdur.

Mətnin mətn sahəsində işarə quruluşu kimi kateqoriallaşması zamanı müəllifin adı reallığın empirik veriləni kimi mühüm rol oynayır. Yaradılmış əsərin üzərində müəllifin adı mətnin eyniləşdirmə işarəsi rolunda çıxış edir. Oxucu bu adı tanıyarsa, həmin müəllifin əsərini oxumuşdursa, onun yeni əsərini də əvvəlki əsərlərinə görə qiymətləndirəcəkdir. V.Şekspirin “Hamlet”ini oxumuş oxucu “Hamlet” və “Otello” əsərlərinin daxil edildiyi kitabı da alır, ikinci əsərin (“Otello”) də maraqlı olacağına inanır. O, tanımadığı müəllifin əsərini almaqda tərəddüd edir və müəllif barədə öz fon biliklərinə əsaslanır. Mətnin eyniləşdirici elementlərindən biri də əsərin adıdır. Əsərin adı mətnin zəruri elementi, komponenti kimi mətn sahəsinə daxildir. Eyniləşdirici element kimi ad bir mətni digərindən ayırmaq funksiyası da yerinə yetirir. Eyni zamanda ad assosiativ əlaqələndirici və assosiativ təsiredici funksiyada çıxış edir. Ad oxucunun diqqətini cəlb edir, onda müəyyən hisslər yaradır, oxucunun maraq dairəsinə daxil olduqda isə onu öz oxucusuna çevirir. Məsələn, N.Kəsəmənlinin “Sevirsənsə” kitabı öz adı ilə bütün sevnələri

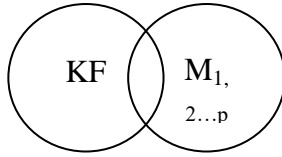
cəlb edir. Sevməyən insan olmadığı üçün hamı bu kitabın potensial oxucusuna çevrilir. Lirika gənclər üçün daha cəlbedicidir. Onlar, adətən, kitabın adını öz həyatlarına şamil edirlər. Bu baxımdan “Ürəyinə yatırammı?”, “Gözlərimin qarası”, “Sevgi nəğmələri”, “Qayıt” kimi kitab adlarına oxucu böyük diqqət göstərir. Burada aparıcı məhz oxucunun özünün düşüncələridir. Onun üçün “gözlərimin qarası” öz sevgilisində ünvanlanmış ifadədir. “Anamın səsi gəlir” adı da oxucuda öz anasının səsini eşitmək assosiasiyası yaradır və o hətta tanış olmadığı, oxumadığı şairin kitabını adına görə alır, oxumaq istəyir. Müəllifin adı da oxucuda belə assosiasiya yaradır. Lirikanı sevənlər Vaqifin, Aşıq Ələsgərin, Sergey Yesenin, Nüsrət Kəsəmənlinin müəllifi olduğu kitabları təkrar almağa meylli olurlar, çünki bu şairləri sevgi şeirlərinin müəllifi kimi tanıyır, hər aldığı kitabda əvvəl oxumadıkları bir əsərin olacağını düşünürlər.

Əsərin başlığının yaradılmasına münasibət sabit deyildir, dəyişkəndir. O, subyektiv amillərdən, müəllifdən asılıdır. Müasir dövrdə əsərlərin adları qısalığı ilə seçilsə, daha keçmiş getdikcə onların uzunluğu, informativliyi diqqəti cəlb edir. Əsərin daxilindəki alt başlıqlar da əvvəllər geniş və izahlı olmuşdur. Məsələn, “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanlarında boyların adları boy haqqında aydın informasiya verir. Oxucu “Qazan xanın evinin yağmalanması boyu”, “İç oğuzla dış oğuzun düşmən kəsilməsi boyu”, “Koroğlu” dastanında “Koroğlunun Eyvazı gətirməsi”, “Koroğlunun Bağdad səfəri”, “Həmzənin Qıratı aparması”, “Koroğlunun qocalığı” boyları onların məzmunu haqqında ilkin informasiya verir. Daniel Defonun əsərlərindən birinin adı kifayət qədər geniş və informativdir: “Nyüqeyt həbsxanasında anadan olmuş, özünün altmış illik ömründə uşaqlıq çağını nəzərə alınmazsa, on iki il himayədə yaşamış, bir dəfə qardaşı olmaqla beş dəfə ərə getmiş, on iki il oğurluq etmiş, səkkiz il sürgündə olmuş, sonda varlanmış, vicdanla yaşamış, günahlarını etiraf etmiş məşhur Moll Findersin sevinc və kədəri. Onun öz qeydləri əsasında qələmə alınmışdır” [10, 62]. Belə geniş və aşkar informasiyaya malik başlıqlar, adlar deskriptiv [5, 103], yaxud konspektiv başlıqlar [12, 59] adlandırılır. İnformativ olmayan başlıqlara C.Məmmədquluzadənin “Quzu” hekayəsini misal göstərmək olar. Hekayədəki “İkinci dəfə” başlığı orada təsvir olunan hadisənin mahiyyəti barədə aydın informasiya vermir.

Beləliklə, müəllifin yaradıcılıq fəaliyyəti kimi meydana çıxan işarə strukturu kateqoriallaşma vahidinə çevrilərək mətn sahəsinə daxil olur və mətn əmələ gətirir. Mətn mətnyaradıcı və dərk etmə vahidi kimi intertekstə bərabər götürülür.

Mətnin qavranması interiorizasiya, təşkili isə eksteriorizasiya prosesidir. Interiorizasiya maddi obyektlərlə xarici fəaliyyətin daxili, simvollarla əməliyyat aparan əqli fəaliyyətə çevrilməsi, eksteriorizasiya isə daxili fəaliyyətdən xarici fəaliyyətə keçid prosesidir [7, 149].

Qavrama prosesində translyasiya olunan mətn və ya mətnlərin koqnitiv məkan ilə qarşılıqlı təsiri baş verir. Bu zaman translyasiya olunan mətn koqnitiv mexanizmlə mənimsənir. Koqnitiv sahə və ya məkan fərdin biliklərinin məcmusudur. Bu prosesi sxematik olaraq aşağıdakı kimi göstərmək olar (KF – koqnitiv məkan, M – mətn).

Oxunmuş mətnlərin interiorizasiya prosesində fərdi koqnitiv məkan, yaxud sahə mətnə çevrilir. Eksteriorizasiya prosesində isə əvvəl translyasiya olunmuş mətn müəllifin yarandığı mətnə qoşulur. Nəticədə müəllif mətnin yeganə mənəyərəcisi rolunu oynamır, çünki mətn intertekstə çevrilir, onun məzmunu daxil olan mətnlər toplusunda əksini tapır [1, 391].

Mətn intertekst kimi yaradıldığına görə intertekst kimi də qavranır. Oxucunun interteksti qavraması onun intertekstual bacarıqlarından, fon biliklərindən asılı olur. İntertekstual səriştə insanın intertekstual qoşulmanı dərk etməsini ifadə edir. Bu isə bilavasitə insanın fon bilikləri səviyyəsi ilə bağlıdır. İntertekstual biliklər insanın koqnitiv təcrübəsini əhatə edir. Başqa sözlə desək, mətnin intertekst hissəsini ayırmaq üçün oxucu bu hissə ilə əvvəlcədən tanış olmalıdır. Mətnə intertekst haqqında adətən əvvəlcədən heç bir məlumat verilmir. Müəllif hesab edir ki, oxucunun intertekstual səriştəsi ona qoşulma mətnin haradan gəldiyini, hansı məzmun kəsb etdiyini müəyyənləşdirməyə imkan verir.

İntertekst mətnyaratma vasitəsi və mətnin dərk olunma vahididir. O, mətn sahəsində, yaxud mətn məkanında o zaman mətnə çevrilir ki, kateqoriallaşsın, kateqoriallaşma vahidi funksiyası yerinə yetirsin. İntertekst üçün çox zaman müəllifin və mətnin adı mühüm göstəricidir. Lakin təcrübə göstərir ki, intertekstdən istifadə edən müəllif qoşulma mətnin müəllifini, yaxud qoşulma mətnin götürüldüyü əsərin adını öz mətninə daxil etmir. Bəzən intertekstuallıq başqa mətnin müəyyən hissəsinin daxil edilməsi şəklində deyil, başqa mətnə aid elementlərin işlədilməsi ilə reallaşır. Bu, intertekstuallığın forma və növlərinin rəngarəngliyini, müxtəlifliyini göstərir. Bunu aşağıdakı nümunədə də görmək olar:

“Olum, ya ölüm!”

Gözlərimi qapadım

Söndürdüm son ulduzu...

Hamletin səsi gəldi qulağıma:

“Olum, ya ölüm!”

İstədim yaxınlaşım ona

Qurğuşun asıldı ayaqlarımdan.

Gedə bilmədim.

İstədim deyəm: Hamlet!

Nə qəmindir?

Çırpınma belə.

Atanın qatili

öz əmindir.

Deyə bilmədim.

Gözlərimi açdım.

Pəncərədə yandırdım günəşi...

İstədim çağırım Hamleti də,

*Layerti də,
Deyəm, balalarım!
Atın ədavəti, kini!
Xəbəriniz varmı,
dünən, dolu vurub
dağ ətəklərində əkini* (Rəsul Rza, 57).

İntertekstuallıq səriştəsi tələb edir ki, şeirin oxucusu bu şeirin adının intertekst olduğunu bilsin. “Olum, ya ölüm” V.Şekspirin “Hamlet” əsərində Hamletin monoloqunun başlanğıcıdır: *to be or not to be*. Monoloqun Azərbaycan dilinə müxtəlif tərcümələri vardır. Onlardan biri də Azərbaycan dramaturqu Cəfər Cabbarlıya məxsusdur. R.Rzanın istifadə etdiyi “Olum, ya ölüm” C.Cabbarlının tərcüməsindən götürülmüşdür. Qeyd etmək lazımdır ki, burada mətnə başqa mətnin olduğu kimi daxil edilməsi prinsipi pozulmuşdur, yəni V.Şekspirin ingiliscə yazdığı əsərdən götürülmüş bu ifadə Azərbaycan dilinə tərcümə şəklində verilmişdir. Bundan başqa, “Hamlet” əsərinin müxtəlif tərcümələrində *to be or not to be* ifadəsi fərqli şəkildə tərcümə edilmişdir. Deməli, R.Rzanın şeirinə məhz C.Cabbarlının tərcüməsindən fraqment daxil edilmişdir. Başqa tərcümələri də nəzərə alsaq, o zaman mənbənin dəqiqliyi intertekstin haradan götürülməsini təsdiq etməlidir. Hazırda “Hamlet”in yeni tərcümələri vardır. Onlarda C.Cabbarlının tərcüməsindən fraqmentlər, demək olar ki, yoxdur. Bunu onunla izah etmək olar ki, C.Cabbarlının tərcüməsi təkrar nəşr edilmədiyindən, həmin tərcümə ilə tanış olanlar çox azdır. Başqa sözlə, oxucuların böyük əksəriyyəti Hamletin monoloqunun Azərbaycan dilinə tərcüməsinin “Olum, ya ölüm” ifadəsi ilə başlanmasından məlumatsızdır. Bunu oxucuların intertekstuallıq səriştəsinin, intertekstuallıq biliklərinin kifayət qədər olmaması kimi qiymətləndirmək olar. Bu həm də gələcəkdə “olum, ya ölüm” ifadəsinin unudulması ilə nəticələnə bilər. Belə hallar intertekstuallığın müxtəlif tarixi dövrlər əsasında araşdırılmasını aktuallaşdırır.

Beləliklə, aparılmış tədqiqat təsdiq edir ki, mətnlərdə, xüsusən də bədii mətnlərdə intertekst fərqli formalarda müxtəlif məqsədlərlə istifadə olunur. Müəllifin mətnə başqa bir mətndən fraqmentlər daxil etməsi onun adresata ötürmək istədiyi informasiyadan, eləcə də niyyətindən asılı olur. İntertekstin təyini müxtəlif amillərə əsaslanmaqla yanaşı, adresantdan müəyyən fon bilikləri də tələb edir. Ümumiyyətlə, intertekstlərin təsnifi mətn dilçiliyində hələ həllini tapmamış məsələlərdəndir. Azərbaycan dilçiliyində isə və bu problemə, demək olar ki, toxunulmamışdır.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat

1. Барт Р. Избранные работы. Семиотика. Поэтика. М.: Прогресс, 1989.
2. Бухбиндер В.А. О возможности измерения текстовой структуры // Проблемы текстуальной лингвистики. Киев: Вища школа, 1983, с.43-59.
3. Виноградов В.В. Стилистика. Теория поэтической речи. Поэтика. М., 1963.
4. Гальперин И.Р. Текст как объект лингвистического исследования. М.: Наука, 1981.
5. Гурочкина А.Г. Метаязык, метакоммуникация, метатекст (к объему содержания понятий) // Когнитивные исследования языка. Вып. 5. Исследование познавательных процессов в языке. Тамбов, Издательский дом ТГУ, 2009, с.52-57.

6. Ламзина А.В. Заглавие // Введение в литературоведение. Литературное произведение: Основные понятия и термины. М.: Высшая школа, 2000, с.94-107.
 7. Леонтьев А.Н. Сознание. Личность // Избранные психологические произведения. Т.2. М.: Педагогика, 1983, с.94-231.
 8. Литвиненко Т.Е. Интертекст в аспектах лингвистики и общей теории текста. Иркутск, ИГЛУ, 2008.
 9. Лотман Ю.М. Культура и взрыв. М.: Гносис, 1992.
 10. Лошаков А.Г. Сверхтекст: семантика, прагматика, типология. Автореф. дисс. ... д-ра филол. наук. Киров, МГПУ, 2008.
 11. Петрова Н.В., Егорова М.А. К проблеме соотношения понятий “текст” и “интертекст” // Вестник ИрГУ. Гуманитарные науки. Иркутск, Изд. ИрГТУ, 2013, № 7 (78), с.303-307.
 12. Сыров И.А. Функционально-семантическая классификация заглавий и их роль в организации текста // Филологические науки. М., 2002, № 3, с.59-68.
- Мənbə
13. Rəsul Rza. Seçilmiş əsərləri. I c. Bakı: Yazıcı, 1980.

Summary

Nushaba Isgandarova

About the concepts of “metatext”, “paratext”, “intertext” and “hipertext”

The article deals with the appearance of some concepts of text linguistics, determination of these concepts and different attitudes of researchers to them. The author investigates reasons of transfer of the text within the text, relations of such kind of texts with each other and with the main text, and the issues of identification of the factors that determine other texts included in this text.

Резюме

Нушаба Искандарова

О понятиях “метатекст”, “паратекст”, “межтекст” и “гипертекст”.

В статье рассмотрены вопросы возникновения некоторых понятий лингвистики текста, определение этих понятий и различное отношение исследователей к ним. Автором исследованы причины включения текста в другой текст, связи включенных текстов друг с другом и основным текстом, а также проблема идентификации факторов, определяющих включенные тексты.

Rəyçilər: fil.e.d.T.Baxşiyeva, fil.f.d, dos.H.Mirzəyev.

FRANSIZ DİLİNDƏ SƏBƏB BUDAQ CÜMLƏSİ VƏ ONUN SADƏ CÜMLƏYƏ TRANSFORMASIYASI (AZƏRBAYCAN DİLİ İLƏ MÜQAYİSƏDƏ)

Açar sözlər: *səbəb budaq cümləsi, tabelilik bağlayıcıları və bağlayıcı ifadələr, sözlülər, məsdər və feili sifət tərkibləri, səbəb budaq cümləsinin sadə cümləyə transformasiyası.*

Key words: *subordinate clause of cause, subordinate conjunctions and conjunctive expressions, prepositions, infinitive and participle constructions, transformation of subordinate clause of cause into simple sentence.*

Ключевые слова: *придаточное предложение причины, подчинительные союзы и союзные выражения, предлоги, инфинитивные и причастные обороты, трансформация придаточного предложения причины в простое предложение.*

Ayrı-ayrı dil qruplarına daxil olan fransız və Azərbaycan dillərində tabeli mürəkkəb cümlələr müəyyən qədər öyrənilsə də, müqayisəli şəkildə kifayət qədər araşdırılmamışdır. Halbuki bu dillərin müqayisəli tədrisi baxımından belə araşdırmaların həm nəzəri, həm də praktik əhəmiyyəti vardır.

Mürəkkəb və sadə cümlələr quruluş cəhətdən fərqli olsalar da, məna cəhətdən bir-biri ilə sıx əlaqəlidir. “Eyni mənanı sadə cümlə ilə, mürəkkəb cümlə ilə də ifadə etmək olar” [2, 333].

Bu məqalədə səbəb budaq cümlələrində baş və budaq cümləni bir-biri ilə əlaqələndirən bağlayıcılar və bağlayıcı ifadələrdən, onlardan asılı olaraq budaq cümlənin xəbərinin bu və ya digər zamanda işlənməsi və budaq cümlənin sadə cümləyə transformasiya olunma imkanlarından bəhs olunur.

Səbəb budaq cümləsinin əsas xüsusiyyəti odur ki, onun budaq cümləsi baş cümlədəki hal və hərəkətin səbəbini bildirir, baş cümlə isə həmin səbəbdən ortaya çıxmış nəticəni ifadə edir. Fransız dilində səbəb budaq cümləsi “pourquoi?” [5, 290] Azərbaycan dilində isə “nə üçün?”, “nəyə görə?”, “niyə?”, “nə səbəbə?”, “nədən ötrü?” suallarına cavab verir [1, 278].

Fransız dilində səbəb budaq cümləsi baş cümləyə *parce que, comme, d'autant que, d'autant plus (moins) que, puisque, étant donné que, du fait que, vu que, sous prétexte que, du moment que, non que, non pas que, non parce que, ce n'est pas que...mais* və s. bağlayıcı və bağlayıcı ifadələrlə, Azərbaycan dilində isə *çünki* bağlayıcısı, *ona görə ki, onun üçün ki, ondan ötrü ki* bağlayıcı tərkiblərlə, *üçün, ötrü* qoşmaları və *-dan /-dən* şəkilçisi vasitəsilə bağlanır [1, 277]. Məsələn:

Comme il sent qu'on se moque de lui, il n'ose y porter la griffe (Mérimée, 39) ‘Ona elə gəlirdi ki, onu ələ salırlar. Buna görə də əlini saata uzatmağa cürət eləmir’ (Merime, 18).

Fransız dilində səbəb budaq cümləsi baş cümlənin həm prepozisiyasında, həm də postpozisiyasında gələ bilər. Məsələn, *parce que* ‘çünki’ bağlayıcısı ilə baş cümləyə bağlanan budaq cümlə həmişə baş cümlənin postpozisiyasında işlə-

nir, baş cümlədəki hərəkətin səbəbini bildirir və səbəbi yenilik kimi müəyyənləşdirir. Bu bağlayıcı baş vermiş faktın səbəbini aşkara çıxarmaq, *pourquoi* ‘nə üçün?’ sualına təkidlə, inadla və ya etinasızlıqla rədd cavabı vermək üçün işlənir. Belə budaq cümlənin baş cümlənin postpozosiyasında işlənməsi də bununla bağlıdır. Məsələn:

Voilà que nous avons manqué de périr tous, parce que tu as offensé le fétiche des blancs (Mérimée, 83) ‘Gördün, az qalmışdı ki, hamımız məhv olaq, çünki sən ağların bütünü təhqir etdin’ (Merime, 112).

Bəzi hallarda məlum və ya haqqında danışılan faktın səbəbi *c’est que* ‘ona görə ki’, *c’est parce que* ‘ona görə ki, ona görə də’ ifadələrinin daxil edilməsi ilə ikiqat şəkildə nəzərə çarpdırılır. Bunu daha çox dialoqlarda müşahidə etmək olar. Belə cümlələr əsasən müstəqil olur və suala cavab kimi işlənir [10, 129]. Məsələn:

- *Non, dit – elle d’un ton boudeur, je ne veux pas aller en Amérique. Je me trouve bien ici.*

- *C’est parce que tu es près de Lucas; mais songes – y bien, s’il guérit, ce ne sera pas pour faire de vieux os* (Mérimée, 548) ‘- Xeyr, - o, hirsələ cavab verdi; - mən Amerikaya getmək istəmirəm. Mənim üçün bura yaxşıdır. - Çünki burada sən Lukasa yaxınsan, ancaq, əgər Lukas sağalsa da, çox yaşamayacaq’ (Merime, 161).

Comme bağlayıcısı səbəblə nəticə arasındakı əlaqəni göstərir. Bu bağlayıcı ilə bağlanan budaq cümlə həmişə baş cümlənin prepozosiyasında işlənir. *Comme* bağlayıcısı Azərbaycan dilinə “görə, səbəbindən” sözləri və ya *-dan²*” şəkilçisi ilə tərcümə olunur. Məsələn:

Comme je ne peux donner à déjeuner à tous mes lecteurs, je leur ferai grâce des pensées d’amour de Saint-Clair (Mérimée, 112) ‘Bütün oxucularıma dadlı xörək vermək imkanım olmadığından mən onları Sən-Klerin məhəbbət macəraları ilə doyuzduracağam’ (Merime, 38).

Puisque, du moment que ‘bir halda ki’ bağlayıcıları budaq cümlədəki səbəblə baş cümlədəki nəticə arasındakı əlaqəni daha aydın göstərir. Bu bağlayıcıları olan budaq cümlədə adətən məlum səbəb göstərilir. *Puisque* ilə bağlanan budaq cümlə baş cümlənin həm prepozosiyasında, həm də postpozosiyasında işlənə bilər. Məsələn:

Cassons – nous les jambes, messieurs, - dit – le colonel Beaujeu, puisque nous avons le malheur de ne pas être nés bossus (Mérimée, 115) ‘Polkovnik Boje dedi: cənablar, qozbel doğulmaq xoşbəxtliyinə nail olmadığımız **üçün** gəlin qıçımızı sındıraq’ (Merime, 40). Verilmiş nümunədə *puisque* bağlayıcısı Azərbaycan dilinə “üçün” qoşması ilə tərcümə olunmuşdur. Bu bağlayıcı səbəb bildirməklə bərabər, həm də səbəbin motivini göstərir. Elə buna görə də o, Azərbaycan dilinə “bir halda ki, madam ki” kimi də tərcümə oluna bilər. Məsələn:

Ah! Monsieur fait de la dentelle, puisqu’il a besoin d’épingles (Mérimée, 504) ‘Ah! Deyirəm axı, madam ki, mösyönün sümbəyə ehtiyacı var, deməli, o, haşiyə toxuyandır’ (Merime, 40).

Du moment que bağlayıcısı əsasən danışığ dilində işlənir və baş cümlədə söylənən nəticənin səbəbini aydınlaşdırır. Bu bağlayıcı ifadə etdiyi mənaya görə

puisque bağlayıcısına yaxındır, lakin həm də zaman mənasına malikdir və Azərbaycan dilinə “artıq”, “bir dəfə” kimi tərcümə edilə bilər. Məsələn:

Que ce soit dans ta poche ou dans la mienne, qu'importe, du moment que nous avons la même bourse. Je ne t'en refuse point, n'est – ce pas, puisque je te donne cent francs (Maupassant, 71-72) ‘Sənin cibində olsun, ya mənim, nə fərqi, artıq bizim bir büdcəmiz vardır. Bir halda ki, mən sənə yüz frank verirəm, [deməli,] mən onu səndən əsirgəmirəm, elə deyilmi?’.

D'autant que, d'autant...moins que, d'autant plus ... que bağlayıcılı ifadələri səbəb budaq cümlələrində göstərilən səbəbi daha da gücləndirməyə xidmət edir. Onların daxil edildiyi budaq cümlə baş cümlənin həm prepozisiyasında, həm də postpozisiyasında işləyə bilər. Məsələn:

Or, ma constance est d'autant plus méritoire que depuis longtemps je suis séparé de la dame de mes pensées (Mérimée, 115) ‘Çünki mənim sədaqətçilik, dəyanətım o dərəcədə tərifə layiqdir ki, coxdandır ayrıldığım qadını ürəyimdə gəzdirir, onun xəyalı ilə yaşayıram’.

Səbəb həm də təyin budaq cümləsi ilə ifadə oluna bilər. Məsələn: *Laissez moi m'échapper, dit – elle, je vous donnerai un morceau de la bar – lachi qui vous fera aimer de toutes les femmes* (Mérimée, 507) O dedi: ‘Qoyun mən qaçım, - sizə bir tikə ahənrüba daşı verərəm, bütün qadınlar da sizi sevər’ (Merime, 37).

Étant donné que, du fait que, vu que ‘çünki, ona görə ki’ bağlayıcıları danılmaz, mübahisə doğurmayan fakt bildirir və adətən baş cümlənin prepozisiyasında işlənir. Məsələn:

Étant donné qu'il est habitué à son quartier, il refuse de déménager [3, 139] ‘Öz məhəlləsinə öyrəşdiyi üçün o, köçməkdən imtina edir’.

L'homme n'est pas fait pour vivre seul, mais je ne voulais pas donner de suite à ta mère, vu que je lui avais promis ça (Maupassant, 141) ‘Kişi tənha yaşamaq üçün yaranmayıb, mən sənin anana dönüklük etmək istəməirdim, çünki mən bunu ona söz vermişdim’ (Mopasan, 132).

Sous prétexte que bağlayıcılı ifadəsi “bəhanəsilə” mənasında işlənir və səbəbin real olmadığını, bəhanə kimi gətirildiyini ifadə edir. Məsələn:

Pour la première fois depuis son mariage elle était seule en son lit, Julien, sous prétexte qu'il était fatigué, ayant pris une autre chambre (Maupassant, 75) ‘O, evli olduqlarından bəri ilk dəfə idi ki, tək yatırdı, Jülyən yorğun olduğunu bəhanə gətirərək başqa otağa getmişdi’ (Mopasan, 63).

Misallardan göründüyü kimi, sadalanmış bütün bağlayıcılar və bağlayıcı ifadələrdən sonra indikativin zaman formaları işlənir.

Səbəb budaq cümləsini baş cümləyə *pour que* ‘çünki’, *soit que ... soit que* ‘ya... ya da...’, *ce n'est pas que, non que, non pas que* ‘ona görə yox ki’ bağlayıcılı ifadələri də bağlaya bilər. Bu bağlayıcıların olduğu cümlələrdə göstərilən səbəb mümkün olan, lakin tam aydın olmayan, anlaşılmayan bir faktdirsə, o halda subyektivin zaman formaları işlənir. *Soit que...soit que* bağlayıcılı ifadəsinin olduğu səbəb budaq cümləsində iki və ya bir neçə səbəb ola bilər [10, 131].

Julien semblait avoir oublier sa femme. Soit qu'il songeât à la servante, soit qu'il n'aimât plus sa femme, soit qu'il eût trouvé une autre amante (Maupassant,

131). ‘Jülyən arvadını unutmuşdu, o ya qulluqçu haqqında düşünürdü, ya arvadını artıq sevmirdi, ya da özünə başqa bir məşuqə tapmışdı’ (Mopasan, 128).

Bu cümlədə səbəb məlum deyildir, yalnız fərz edilir, ona görə də budaq cümlənin xəbəri subyunktivdə işlənmişdir. Əsl səbəbi göstərmək üçün *ce n`est pas que, non que`*, *non pas que* bağlayıcıları ifadələri və feilin subyunktiv formasından istifadə olunur. Bu bağlayıcıları ifadələrlə işlənən budaq cümlələr yazıda əksər hallarda vergül, iki nöqtə ilə və ya nöqtəli vergüllə ayrılır və müstəqil cümlə kimi verilir. Belə cümlələr özündən əvvəlki cümlə ilə möhkəm bağlanmasa da, onlar olmadan tammənəli cümlə kimi çıxış edə bilmir [10, 131]. Məsələn:

Nous allons vendre cette villa, non qu`elle nous déplaie, mais parce qu`elle est trop isolée [3, 106] ‘Biz bu villanı satacağıq, ona görə yox ki, xoşumuza gəlmir, ona görə ki, o, çox kənardadır, uzaqdadır’.

Bu cümlədə iki səbəb mövcuddur. *Non pas qu`elle nous déplaie* cümləsindəki *non pas que* bağlayıcısı cümlənin emosional təsirini artırır. Ona görə də subyunktivin indiki zaman formasından (*présent du subjonctif*) istifadə olunmuşdur. Həmin cümlənin Azərbaycan dilinə tərcüməsində də “ona görə yox ki, bizim xoşumuza gəlmir” cümləsində “ona görə yox ki” bağlayıcıları ifadəsi intonasiyanın emosional təsirini gücləndirir. *Parce qu`elle est trop isolée* və Azərbaycan dilindəki “ona görə ki o, çox kənardadır, uzaqdadır” cümlələrində müvafiq olaraq *parce que* və “ona görə ki” bağlayıcıları cümlənin əsl səbəbini izah edir.

Ce n`est pas que klassik dövrdə *après tout* hər şeydən sonra’ və ya *en vérité* ‘əslində, həqiqətən, doğrudan da’ mənalarda indikativin zaman formaları ilə işlənmişdir. Müasir fransız dilində isə nadir hallarda *à cause de cela que* bağlayıcıları ifadəsi “bu səbəbdəndir ki” mənasında işlənərək fərziyə, ehtimal bildirirsə, indikativ və ya kondisionalisin (*conditionnel*) zamanlarında işlənir. Məsələn:

S`il réussit ce n`est pas qu`il est intelligent, sage, c`est qu`il travaille beaucoup [9, 105] ‘Əgər o, nəyəsə nail olursa, əslində o demək deyildir ki, ağıllıdır, bu, onun çox çalışmışındandır’.

Səbəb budaq cümləsi baş cümləyə *pour que* ‘üçün ki’ bağlayıcısı ilə də bağlana bilər. Bu bağlayıcı həmçinin məqsəd budaq cümlələrində işlənir. Onun işləndiyi məqsəd budaq cümlələrində budaq cümlə baş cümlədə real olmayan hərəkət ifadə edərək nəyəsə nail olmaq məqsədi bildirir, səbəb budaq cümlələrində isə budaq cümlə mövcud olmayan, yaxud səbəb kimi nəzərdə tutulmayan faktları səbəb kimi ifadə edir [9, 292]. Bundan başqa, səbəb budaq cümləsində ifadə olunan hal, iş və hərəkət baş cümlədəkindən daha əvvəl icra olunur, məqsəd budaq cümləsindəki iş və hərəkət isə baş cümlədəkindən sonra baş verir [1, 287].

Elle écrasait des yem en les lansant contre la miraille c`est pour que les mouches nous laissent tranquilles – disait – elle (Mérimée, 518) ‘Qoy milçəklər bizi rahat buraxsınlar, bu da onların payı deyərək o, şirniyyatı divara çırpıb əzirdi.

Gətirilmiş nümunə məqsəd budaq cümləsidir. Burada baş cümlədə görülən iş müəyyən məqsədlə icra edilmişdir. Baş cümlə Azərbaycan dilinə əmr cümləsi kimi tərcümə olunmuşdur.

Ce livre est – il donc bien intéressant, pour que vous le lisiez sans pouvoir vous en arracher? [10, 132] ‘Bu kitab elə maraqlıdır ki, ondan ayrılı bilmir, dayanmadan oxuyursunuz?’

Bu nümunə isə səbəb budaq cümləsidir, çünki budaq cümlə səbəbi, baş cümlə isə nəticəni göstərir. Fransız dilində cümlənin xəbəri subyunktivdə işlənmiş, Azərbaycan dilinə tərcümədə isə feilin xəbər şəklində verilmişdir.

Fransız dilində səbəb budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlələri sadə cümləyə transformasiya edərkən budaq cümlə məsdər və ya feili sifət tərkibləri ilə əvəz olunur və səbəb zərfliyi funksiyasında çıxış edir. Bu zaman baş və budaq cümlənin mübtədaları eyni və ya müxtəlif şəxslərə aid ola bilər.

I. Baş cümlə ilə budaq cümlənin mübtədaları eyni olduqda *parce que, comme* bağlayıcıları ilə bağlanan səbəb budaq cümləsinin xəbəri məsdərə çevrilir *à force de, pour, faute, de, sous prétexte de* sözləri ilə birləşərək məsdər konstruksiyaları əmələ gətirir və səbəb zərfliyinə çevrilir [9, 295]. *À force de* belə konstruksiyaların mənasını gücləndirir. Müq. et:

Plusieurs moururent parce qu'ils burent 'Çoxları öldü, çünki çox içmişdilər' – *Plusieurs moururent à force de boire* (Mérimée, 85) 'Çoxu içməkdən öldürdü' (Merime, 114).

- Keçmiş zaman məsdərinə çevrilən səbəb budaq cümləsinin xəbəri *pour* sözləri ilə birləşib məsdər konstruksiyası əmələ gətirir. Belə konstruksiyalar cümlənin səbəb zərfliyinə çevrilir və subyektin öz hərəkətinə cavabdeh olduğunu bildirir. Məsələn:

Il a pu terminer ses études parce qu'il a obtenu un prêt [3,101] 'Kredit götürdüyünə görə o, təhsilini bitirə bildi' – *Il a pu terminer ses études pour avoir obtenu un prêt* 'O, təhsilini bitirə bildi, çünki kredit götürmüşdü'.

Baş cümlə ilə budaq cümlənin mübtədaları eyni olduqda *parce que* bağlayıcısı ilə bağlanan səbəb budaq cümləsinin xəbəri keçmiş zaman məsdərinə çevrilərək *pour, de* sözləri ilə birləşərək məsdər konstruksiyası əmələ gətirir və səbəb zərfliyi funksiyasında çıxış edir. Müq. et:

Elle s'excusa parce qu'elle n'avait point prévenu sa démarche 'O, üzr istədi, çünki köçməkləri barədə heç bir xəbər verməmişdi' – *Elle s'excusa de n'avoir point prévenu sa démarche* (Maupassant, 23) 'Köçüb bura gəlmələri barədə xəbər vermədiyinə görə o, üzr istədi'.

- *Faute de* sözləri inkarlıq bildirir. O, *parce que* ilə bağlanan səbəb budaq cümləsinin inkar formasında işlənən və məsdərə çevrilən xəbəri ilə birləşib məsdər konstruksiyasına transformasiya olunur. Müq. et:

Laurent n'a pas voulu jouer au tennis avec moi ce matin parce qu'il n'était pas en forme 'Loran bu səhər mənimlə tennis oynamadı, çünki formada deyildi' – *Laurent n'a pas voulu jouer au tennis avec moi ce matin faute d'être en forme* (Maupassant, 23) 'Formada olmadığından Loran bu səhər mənimlə tennis oynamaq istəmədi' (Mopasan, 21).

- *Sous prétexte que* bağlayıcılığı ifadəsi ilə bağlanan səbəb budaq cümləsi *sous prétexte de* sözləri ilə işlənən məsdər konstruksiyasına transformasiya oluna bilər [9, 142]. Müq. et:

Il est rentré chez lui sous prétexte qu'il attendait un coup de téléphone important (Maupassant, 129) 'O, evinə qayıtdı, bəhanə etdi ki, vacib telefon zəngi gözləyir' – *Il est rentré chez lui sous prétexte d'attendre un coup de téléphone important* 'Vacib telefon zəngi gözlədiyini bəhanə edərək o, evinə qayıtdı' [9, 142].

II. Mübtədaları eyni olan cümlələrdə budaq cümlənin xəbəri həmçinin feili sifətlə (*participe présent, participe passé*) və ya sifətlə də əvəz oluna bilər. Müq. et:

La vieille n'aurait jamais osé risqué sa vie en le dénonçant parce qu'elle vivait seule 'Qarı onu ələ verməklə heç vaxt həyatına risk etməyə cəsarət etməzdi, çünki o, tənha yaşayırdı' – *La vieille, vivant seule, elle n'aurait jamais osé risqué sa vie en le dénonçant* (Mérimée, 488) 'Qarı tənha yaşadığından heç vaxt onu ələ verərək həyatına risk etməyə cəsarət etməzdi'.

Belə cümlələrdə feili sifət hərəkətdən daha çox vəziyyət ifadə edir.

III. Səbəb budaq cümləsini onun xəbərini feili bağlama ilə əvəz etməklə də transformasiya etmək olar. Belə cümlələrin mübtədaları eyni olduğu kimi, xəbərin bildirdiyi hərəkət də eyni zaman kəsiyinə aid olur [10, 296]. Müq. et:

Pierre s'est fait une entorse parce qu'il a glissé sur le sol boueux [3, 107] 'Pyerin ayağı burxulub, çünki palçıqlı yolda sürüşüb' – *Pierre s'est fait une entorse en glissant sur le sol boueux* [3, 107] 'Pyer palçıqlı yolda sürüşdüüyü üçün ayağı burxulub'.

IV. Baş cümlə ilə budaq cümlənin mübtədaları müxtəlif olduqda *comme, parce que* bağlayıcıları ilə bağlanan səbəb budaq cümləsi feili sifət tərkibli cümləyə və ya *à cause de, en raison de, par suite de, grâce à, faute de, à force de, pur, par* kimi sözlər işlənən ismi birləşmələrlə əvəz olunaraq səbəb zərfliyinə çevrilir [9, 297-298]. Müq. et:

Comme Antonio soupçonnait que c'était moi qui l'avais empêché de gagner les deux cents ducats me gardait rancune 'Antonio şübhələnirdi ki, mən onun iki yüz dükat qazanmağına mane olmuşam, buna görə də mənə kin bəsləyirdi' – *Antonio me gardait rancune, soupçonnant que c'était moi qui l'avais empêché de gagner les deux cents ducats* ((Mérimée, 489) 'Antonio iki yüz dükatı mənim ucbatımdan qazana bilmədiyini düşünərək ürəyində mənə kin bəsləyir və tərs-tərs baxırdı' (Merime, 125).

Comme il n'y avait pas de jour et d'air libre l'herbe avait disparu (Maupassant, 39) 'Burada ot bitməmişdi, çünki hava və günəş yox idi' – *L'herbe avait disparu faute de jour et d'air libre* 'Hava və günəş olmadığından burada ot bitməmişdi' (Mopasan, 36).

Pour sözləri ilə işlənən ismi birləşmələr adətən qərarverici, işgüzar və hüquqi mətnlərdə işlənir. Belə birləşmələrdə isim çox vaxt artiklsiz və ya determinativlə işlənir. Müq. et:

Marie Curie a reçu le prix Nobel parce qu'elle avait découvert le radium [4, 131]' – *Marie Curie a reçu le prix Nobel pour sa découverte du radium* 'Mari Kuri radiumu kəşf etdiyi üçün Nobel mükafatı aldı'.

À cause de sözləri isim və ya əvəzliliklə işlənərək əsassız, inkaredici, neqativ səbəb bildirir. Müq. et:

Comme sa voiture est tombée en panne, il n'a pas pu aller en Normandie [4, 130] – *Il n'a pas pu aller en Normandie à cause de la panne de sa voiture* 'Maşın xarab olduğuna görə o, Normandiyaya gedə bilmədi'.

Grace à sözləri ilə işlənən ismi birləşmə pozitiv, müsbət və subyektiv fikir ifadə edir. Məsələn:

Comme ce livre a eu du succès, l'éditeur a dû en faire un nouveau tirage [4, 130] 'Bu kitab uğur qazandı, buna görə də nəşriyyat ondan yenə də çap etməli oldu' – *Grâce au succès de ce livre l'éditeur a dû en faire un nouveau tirage* 'Bu kitab uğur qazandığından nəşriyyat onun yeni tirajını buraxmalı, ondan yenə də çap etməli oldu'.

Aparılmış analiz aşağıdakı nəticələrə gəlməyə əsas verir:

- fransız və Azərbaycan dillərində budaq cümlə onun tərkibindəki bağlayıcı və ya bağlayıcılı ifadəyə uyğun olaraq baş cümlənin həm prepozisiyasında, həm də postpozisiyasında işlənə bilər;

- fransız dilində budaq cümlə onun tərkibinə hansı bağlayıcı və ya bağlayıcılı ifadənin daxil edilməsindən asılı olaraq həm indikativ, həm də subyunktivin zaman formalarında işlənə bilər, Azərbaycan dilində isə belə cümlələrdə feilin xəbər şəklinin indiki və keçmiş zamanlarından istifadə olunur;

- fransız dilində səbəb budaq cümləsi sadə cümləyə transformasiya olunduqda müxtəlif sözlüklərlə birlikdə məsdər konstruksiyasına və ya feili sifət tərkibli səbəb zərfliyinə ekvivalent olur;

- səbəb budaq cümlələrini müxtəlif sözlüklərin isim və ya əvəzliliklə işləndiyi ismi birləşmələrə də transformasiya etmək olar.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat

1. Abdullayev Ə. Müasir Azərbaycan dilində tabeli mürəkkəb cümlələr. Bakı: Maarif, 1974.
 2. Abdullayev Ə., Seyidov Y., Həsənov A. Müasir Azərbaycan dili. Bakı, 1972.
 3. Beaujeu C.M., Carlier A., Mimron R., Torres M., Vrilland Meunier J. Grammaire, 350 exercices, niveau supérieur II. Hachette, Paris, 1991.
 4. Cadiot-Cuelleron, Frayssinhes J.P., Klotz L. Grammaire, 350 exercices, niveau supérieur I. Hachette, Paris, 1992.
 5. Delatour Y., Jennepin D., M.Leon Dufour, Teyssier B., Mattlé A.. Grammaire, 350 exercices, niveau moyen. Hachette, Paris, 1991.
 6. Delatour Y., Jennepin D., Leon Dufour M., Teyssier B. Nouvelle grammaire du français. Cours de civilisation française de la Sorbonne. Hachette, Paris, 2004.
 7. Grevisse M. Le bon usage. Paris, 1964.
 8. Nikolskaïa E.K., Goldenberg T.J. Grammaire française. M.: Высшая школа 1982.
 9. Poisson Sylvie-Quinton, Mimran Reine, Mohéo Michèle le Coadic. Grammaire expliquée du français. Paris: CLE International, 2003.
 10. Steinberg N. Grammaire française. II часть, Л.: Просвещение, 1972.
- Мənbələr
11. Maupassant Guy de. Une vie. Moscou: École supérieure, 1974.
 12. Merimée Prosper. Nouvelles. 3e édition. Moscou: Progrès, 1976.
 13. Merime Prosper. Seçilmiş əsərləri. Fransız dilindən tərcümə Şamil Zamanındır. Bakı: Şərq-Qərb, 2008.
 14. Mopasan Gi dö. Roman və novellalar. Bakı: Yazıçı, 1989.

Summary

Dursadaf Jafarova

**Subordinate Clause of Cause in French and its Transformation to Simple Sentence
(in Comparison with Azerbaijani)**

The article deals with the revealing of the peculiarities of subordinate clauses with conjunctions and conjunctive expressions in French. The author analyzes the use of the predicate of subordinate clause in different tenses depending on the presence of conjunction in the sentences as well as the transformation of the subordinate clause of cause to simple sentence with infinitive and participle constructions.

Резюме

Дурсадаф Джафарова

**Придаточное предложение причины во французском языке и его
трансформация в простое предложение (в сравнении с азербайджанским
языком)**

Статья посвящена выявлению особенностей придаточных предложений с союзами и союзными выражениями во французском языке. Автор рассматривает вопросы употребления сказуемого придаточного предложения в том или ином времени в зависимости от наличия в предложении того или иного союза, а также трансформации придаточных предложений причины в простые предложения с инфинитивными и причастными конструкциями.

Rəyçilər: fil.f.d., dos. T.Cəlilova, ped..f.d., dos. G.Camalova.

MİRZƏ FƏTƏLİ AXUNDZADƏ ALMAN TƏDQİQATLARINDA

Açar sözlər: *ədəbi əlaqələr, tatar Molyeri, Vilhelm Şott, Berlin universiteti, İslam ensiklopediyası.*

Key words: *literary relations, Tatar Moliere, Wilhelm Schott, Berlin University, Islamic encyclopedia.*

Ключевые слова: *литературные связи, татарский Мольер, Вильгельм Шотт, Берлинский университет, исламская энциклопедия.*

Mirzə Fətəli Axundzadə Azərbaycan ədəbiyyatı və mədəniyyətində xüsusi rolu olmuş, realist məktəbinin əsasını qoymuş görkəmli maarifçi, filosof, dramaturq, şair və nasirdir. Onun əsərləri rus və fars dillərində çap olunduqdan sonra Avropada böyük marağa səbəb olmuş və ingilis, alman, fransız dillərinə tərcümə edilmişdir.

Uzun tarixə malik Azərbaycan-alman ədəbi əlaqələri XIX əsrin ikinci yarısında öz inkişafının yeni mərhələsinə daxil olmuşdur. Elə bu dövrdə də M.F.Axundzadənin əsərlərinə alman şərqşünaslarının marağı artmışdır. Şərqşünas Boris Lvoviç Kandel M.F.Axundzadənin əsərlərinin alman dilinə ilk dəfə 1874-cü ildə fars dilindən tərcümə olunması fikrinə qarşı çıxaraq, “Sovetskoye Vostokovedeniye” jurnalında “M.F.Axundovun komediyalarının alman dilinə ilk tərcüməsi” adlı məqalə ilə çıxış etmişdir. Məqalədə göstərilir ki, müəllifin ən yaxşı komediyalarından biri olan “Müsyö Jordan və dərviş Məstəli şah” əsəri alman dilinə ilk dəfə 1852-ci ildə “Qafqaz” qəzetində rusca nəşrindən sonra tərcümə edilmişdir.

Berлиндə çıxan “Maqazin für die Literatur des Auslandes” jurnalının 14 avqust 1852-ci il tarixli 98-ci sayında “Tatar komediyənəvisi” adlı məqalə dərc olunmuşdur. Həmin məqalədə “Tatar Molyeri” M.F.Axundzadənin Avropa mədəniyyəti və elminə yaxşı bələd olmasından bəhs edilir. Müəllif məqalədə “Müsyö Jordan və dərviş Məstəli şah” və “Molla İbrahimxəlil kimyagər” komediyalarını geniş təhlil edir, onun məzmunu haqqında məlumat verir və hər iki komediyanın orijinal xüsusiyyətlərlə, xoş yumor və kəskin müşahidələrlə zəngin olduğunu bildirir. Onun fikrincə, M.F.Axundzadə qarşımızda qədim dövrün adət-ənənələrinin elə bir lövhəsini açır ki, bunu yalnız Molyerin əsərlərində tapa bilərik [6, 98].

Məqalədə müəllif “Molla İbrahimxəlil, sehrli daşın sahibkarı” (“Molla İbrahimxəlil kimyagər” komediyası nəzərdə tutulur) komediyasından bəhs edərək göstərir ki, bu əsər bizim üçün nisbətən az maraqlı olsa da, M.F.Axundzadənin həmvətənləri üçün “Müsyö Jordan və dərviş Məstəli şah” əhəmiyyətlidir; o burada gülüş silahı ilə mübarizə aparmağa çalışır [6, 99].

Bir qədər sonra – 1852-ci ildə Berлиндə çıxmış “Archiv für Wissenschaftliche Kunde von Rusland” jurnalında yenə də naməlum müəllifin yazdığı “Tatar komediyası” adlı giriş sözü, “Müsyö Jordan və dərviş Məstəli şah” komediyasının alman dilinə tam tərcüməsi dərc olunmuşdur. Giriş hissəsində müəllif Mirzə Fətəli Axundzadəni “hörmətli alim, Rusiya Coğrafiya Cəmiyyətinin

Qafqaz şöbəsinin fəal üzvü” kimi təqdim etmiş, onun “Molla İbrahimxəlil kimyəgər” və “Müsyö Jordan və dərviş Məstəli şah” komediyalarından bəhs etmiş, bu komediyaları “Şərqi xalqlarının adət və ənənə tarixi üçün misilsiz bir xəzinə” kimi dəyərləndirmişdir.

B.L.Kandelə görə, alman jurnalında çıxmış hər iki məqalənin və tərcümələrin müəllifi Vilhelm Şottdur [8, 3]. O, məşhur alman şərqşünası, Berlin universitetinin Şərqi Asiya dilləri üzrə professoru idi və “Arxiv”də rus, türk, fin dilləri haqqında məqalələrlə çıxış edirdi. “Müsyö Jordan və dərviş Məstəli şah” əsərinin bu tərcüməsi M.F.Axundzadənin alman dilinə çevrilmiş ilk əsəri hesab edilir.

1868-ci ildə alman şərqşünası Adolf Berge Leypsiqdə çap etdirdiyi “XVIII-XIX əsr Zaqafqaziya şairlərinin şeirləri Azərbaycan dialektində” məcmuəsinin müqəddiməsində M.F.Axundzadə haqqında belə yazır: “...Müsəlmanların ən istedadlı simalarındandır, komediyaları ilə məşhurdur. Qafqaz müsəlmanları arasında ilk dəfə komediya yazmağına görə böyük şöhrət qazanmışdır” [1].

Göründüyü kimi, A.Berge M.F.Axundzadə yaradıcılığı haqqında çox geniş olmasa da, təqdirəlayiq fikir söyləmişdir.

Alman şərqşünaslarından D.Löbbel və E.F.Bittman da “Sərgüzəşti-vəzirixani- Lənkəran” komediyasını alman dilinə çevirərək Leypsiqdə çap etdirmişlər.

1889-cu ildə Vyana Şərq dilləri Akademiyasının professoru Adolf Vahrmond isə “Müsyö Jordan və dərviş Məstəli şah” komediyasını əsərin fars dilindəki tərcüməsindən alman dilinə çevirmiş və Vyanada nəşr etdirmişdir [7, 1].

1890-cı ildə “Literarisches Zentralblatt für Deutschland” jurnalının 15-ci sayında M.F.Axundzadənin “Müsyö Jordan və dərviş Məstəli şah” əsəri haqqında belə yazılmışdır: “Nəbatatçının ifadəsindən göründüyü kimi, müəllifin Avropa elmləri ilə az bir tanışlıqdan sonra belə, satiranın sabitliyi, islam ənənələrinin Paris ənənələri ilə müqayisəsi, nəhayət, bu komediyada saf Qərb ruhunun meydana çıxması çox maraqlı bir hadisədir” [4, 90].

Müxtəlif illərdə M.F.Axundzadənin həyat və fəaliyyəti haqqında “İslam Ensiklopediyası”nın bir sıra nəşrlərində yazılar verilmişdir. Ensiklopediyanın 1914-cü ildə alman dilində nəşrində alman şərqşünası H.V.Brandt ədib haqqında yazdığı məqalədə onun Avropada nəşr olunmuş əsərlərinə əsaslanmışdır. Ona görə də məqalədə M.F.Axundzadənin əsasən dramaturji fəaliyyəti haqqında məlumat verilmişdir. Buna baxmayaraq, məqalə M.F.Axundzadənin bütün pyeslərini tanıtmə, onun yüksək sənətkarlıq xüsusiyyətlərini təbliğ etmə baxımından böyük əhəmiyyət kəsb edir [3, 87].

H.V.Brandt 1958-ci ildə “M.F.Axundovun dram əsərlərində Azərbaycan xalqının həyatı və müasir tendensiyalar” adlı irihəcmli bir kitab da çap etdirmişdir [2, 19 və 24]. Bu kitab təkcə Almaniyada deyil, eləcə də bütün Avropa şərqşünaslığında Mirzə Fətəli Axundzadə irsinin tədqiqində böyük əhəmiyyətə malikdir. Əsərdə müəllif Avropada, Türkiyədə, eləcə də Azərbaycanda Axundzadə yaradıcılığına aid nəşr olunmuş mənbələrə müraciət etmişdir. Kitab giriş və beş fəsildən ibarətdir. Orada ədibin özü, ədəbi fəaliyyəti haqqında məlumatlar verilmiş, yaradıcılığı geniş təhlil edilmiş, Azərbaycan xalqının adət-ənənələrindən, dini görüşlərindən, etiqadlarından da bəhs olunmuşdur.

Kitabın giriş hissəsində Mirzə Fətəli Axundzadənin həyat və yaradıcılığının geniş tədqiqindən, əsərlərinin nəşri və Respublika əlyazmaları fondundakı əlyazmalarından bəhs olunmuşdur [2, 25].

I fəsil M.F.Axundzadənin həyat və fəaliyyətinə həsr olunmuşdur.

II fəsil çox geniş məzmunludur və əhatəli işlənmişdir. Burada ədibin “Hekayəti-Molla-İbrahimxəlil kimyagər” əsərindən başlamış sonuncu – “Mürəfiə vəkil-lərinin hekayəti” komediyasına qədər dünya şöhrətli altı dram əsərinin hamısının məzmunu və təhlili verilmişdir [2, 19-24].

“Azərbaycan təbiəti və xalqın həyatı komediya güzgüsündə” adlanan III fəsildə azərbaycanlıların həyatı, adət-ənənələri, dini inancları, poeziyası və s. haqqında geniş məlumat verilmişdir. Bu fəsildə Azərbaycan ərazisində yaşayan müxtəlif millətlərin nümayəndələri – tatlar, ermənilər, ruslar və Qərbi avropalıların müqayisəli təhlili ilə yanaşı, həm də azərbaycanlı qadınlar, onların ictimai həyatda mövqeyi haqqında da məlumatlar vardır [2, 57-61].

IV fəsil Mirzə Fətəlinin reformist ideyalarından, görüşlərindən bəhs edir. Bu ideyalar onun komediyalarındakı qəhrəmanların dili ilə təbliğ olunur.

V fəsildə Axundzadə iki mədəni dünyanın vasitəçisi kimi təhlil olunur [2, 74].

Kitabda Azərbaycanın C.Məmmədquluzadə, Ə.Haqverdiyev, N.Vəzirov, C.Cabbarlı kimi bir çox görkəmli dramaturqlarının yaradıcılığına Mirzə Fətəli Axundzadənin böyük təsiri olduğu göstərilir.

M.F.Axundzadə irsinin tədqiqatçılarından N.Məmmədov N.V.Brandtın bu kitabını “Qərbi Avropa şərqşünaslığında mühüm və təqdirəlayiq bir hadisə” adlandırır. Kitab alman şərqşünaslarının M.F.Axundzadə haqqında mülahizələrini ümumiləşdirən bir əsər kimi geniş öyrənilməyə, hətta Azərbaycan dilinə tərcümə edilib çap olunmağa layiqdir.

1967-ci ildə Leypsiqdə nəşr olunmuş “Sovet xalqları ədəbiyyatı” ensiklopediyasının “Azərbaycan ədəbiyyatı” bölməsində M.F.Axundzadə Azərbaycan realist ədəbiyyatının, milli dramaturgiyanın banisi, materialist filosof və dövlət xadimi, həm də rus dilini yaxşı bilmiş, rus Qafqaz ordusunda xidmət etmiş, dekabristlərlə də tanış olmuş bir şəxs kimi təsvir olunmuşdur.

Ensiklopediyada daha sonra müəllifin 1850-1856-cı illər arasında yazdığı altı komediyadan və bununla da Azərbaycan teatrının əsasını qoymasından bəhs olunmuşdur. Bu komediyalar arasında 1852-ci ildə yazılmış və qorxaq, xəsis tacirdən bəhs edən “Hacı Qara” satirasının əhəmiyyəti xüsusi qeyd olunmuşdur.

Ensiklopediyada həmçinin M.F.Axundzadənin 1857-ci ildə yazdığı “Aldanmış kəvakib” əsəri haqqında da məlumat verilir və göstərilir ki, bu əsərlə Mirzə Fətəli Axundzadə realist Azərbaycan nəsrinin inkişafına təkan vermişdir. Ensiklopediyada ədibin “Kəmalüddövlə məktubları” haqqında da məlumat verilmiş və “Puşkinin ölümünə Şərq poeması”nın adı çəkilmişdir [2, 121-122].

Göründüyü kimi, alman şərqşünasları Mirzə Fətəli Axundzadənin ədəbi-bədii irsi ilə müxtəlif dövrlərdə maraqlanmış, onun əsərləri ilə bağlı tədqiqat işləri yazmış, əsərlərini alman dilinə tərcümə etmişlər.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat

1. Berge Adolf Dichtungen Transkaukasischer Sänger des XVIII–XIX Jahrhunderts in aserbaidshanischer Mundart. Leipzig, 1868.
2. Brandt H.V. Azerbaidshanisches Volksleben und modernistische Tendenz in den Schanspielen Mirza Feth-Ali Ahundzade's (1812-1878). Wiesbaden, 1958.
3. Enzyklopädie des Islam. Berlin, 1913, Bd. 2.
4. Hohder A. Literarisches Zentralblatt für Deutschland, 1890, j 15, 90.
5. Literatur der Völker der Sowjetunion. Leipzig, Meyers Taschen Lexikon. 1967.
6. Magazin für die Literatur des Auslandes. Berlin. 1852, 14 August.
7. Vahrmund Adolf Hikayeti Monsieur Jordan hekimi nebatat ve Mastalı sah meshur ğaduger. Neupersisches Schauspiel von M.Gaefaer Garagadag, Monsieur Jourdan und Mastali schah, Heft 1. Wien, 1889.
8. Кандель В.Я. О первом переводе комедии М.Ф.Ахундова на немецкий язык // Советское востоковедение. 1956, № 3, с.138-140.

Summary

Shafaq Huseynova

M.F.Akhundzade in the works of German researchers

The article deals with the researches of German orientalists about literary creativity of M.F.Akhundzade, as well as the translations of his works of literature into various European languages including into German. It is noted that German orientalists A.Berge, D.Lobells, B.Kandel and others have greatly appreciated literary creativity of M.F.Akhundzade, and dedicated scientific works to his creativity.

Резюме

Шафаг Гусейнова

М.Ф.Ахундзаде в работах немецких исследователей

В данной статье рассматриваются исследования немецких востоковедов о творчестве М.Ф.Ахундзаде, переводы его произведений на разные языки Европы, в том числе на немецкий. В ней отмечается, что немецкие исследователи А.Берге, Д.Лобель, Б.Кандель и другие высоко ценили литературно-художественное наследие М.Ф.Ахундзаде и посвящали его творчеству научные работы.

Rəyçilər: fil.f.d., dos.E.Rəhimli, b.m.A.Hüseynova.

AZƏRBAYCAN DİLİNDƏ QRAMMATİK SİNONİMLİYİN TƏDQIQINƏ DAİR

Açar sözlər: *qrammatik kateqoriya, leksik sinonimlik, leksik-qrammatik sinonimlik, qrammatik sinonimlik, qrammatik məna.*

Key words: *grammatical category, lexical synonymy, lexical and grammatical synonymy, grammatical synonymy, grammatical meaning.*

Ключевые слова: *грамматическая категория, лексическая синонимия, лексико-грамматическая синонимия, грамматическая синонимия, грамматическое значение.*

Sinonimlik filologiya elmi yaranandan ən çox müzakirə və tədqiq edilən problemlərdən biri olsa da, linqvistik kateqoriya kimi onun hələ də həllini gözləyən problemləri vardır. Leksik və qrammatik sinonimlik arasındakı əlaqə, onların dilçiliyin hansı metodu ilə tədqiq edilməsi, habelə qrammatik sinonimlik ilə həmhüddü dil hadisələri (allomorflar, dubletlər və variantlar) arasındakı oxşar və fərqli cəhətlərin müəyyən edilməsi kimi problemlər bu qəbildəndir. Bu məqalədə onlardan biri – müasir Azərbaycan dilində qrammatik sinonimliyin araşdırılması məsələsi işıqlandırılır.

Qrammatik sinonimliyin hərtərəfli tədqiqinə XX əsrin 50-ci illərindən başlanmışdır. Morfoloji formaların sinonimliyinin tədqiqi daha çox rus dilçisi E.İ.Şendelsin adı ilə bağlıdır. O, qrammatik sinonimliyi müxtəlifaspektli və biraspektli olmaqla iki yerə bölür. Müxtəlifaspektli sinonimlərə dilin müxtəlif yaruslarının vahidləri daxildir. E.İ.Şendelsin fikrincə, müəyyən bir məzmunu ifadə etmək üçün dildə olan müxtəlif ifadə vasitələri arasındakı münasibət “müxtəlifaspektli” sinonimlikdir. Lakin, onun yazdığına görə, dilin qrammatik quruluşundakı və lüğət fondundakı sinonimlik “müxtəlifaspektli” sinonimlər anlayışına uyğun gəlmir. Burada yalnız “biraspektli” sinonimlərdən danışmaq olar. Leksik sinonimlər artıq çoxdan biraspektli sinonimlik kimi tədqiq edilir. Qrammatikada isə bu sərhəd heç də həmişə gözlənmir. O, biraspektli sinonimləri daha konkret bölgüdə təsnif edir:

- 1) sinonim morfemlər (sözdüzəldici şəkilçilərin sinonimliyi),
- 2) sinonim söz formaları (sözdəyişdirici şəkilçilərin sinonimliyi),
- 3) söz birləşmələrinin sinonimliyi, tərkiblərlə budaq cümlələrin sinonim modelləri [12, 114].

E.İ.Şendelsin fikrinə münasibət bildirərək qeyd etmək lazımdır ki, qrammatik səviyyədə də müxtəlif aspektli sinonimlik mümkündür. Bunu nümunələr də təsdiq edir. Məsələn, Azərbaycan dilində *nankor insan* birləşməsindəki *nankor* sözü ilə *çörəyi dizinin üstündə olan insan* birləşməsi sinonimlik təşkil edir. İngilis dilində *the girl standing by the window* birləşməsində *standing* – indiki zamanın feili sifəti təyin kimi işlənmişdir, *the girl who is standing by the window* cümləsində isə *standing* sözünə sinonim kimi *who is standing* budaq cümləsi işlənmişdir. Deməli, budaq cümlə ilə bir söz sinonim münasibətində ola bilər.

Türkologiyada, o cümlədən Azərbaycan dilçiliyində sinonimliyın müxtəlif məsələləri bu və ya digər dərəcədə öyrənilmişdir. Lakin qrammatik sinonimlik qrammatik kateqoriya kimi həmişə müxtəlif başlıqlar altında tədqiq edilmişdir.

Ş.Xanbikova tatar dilinin [11], M.Serqəliyev isə qazax dili materialları əsasında sinonimlik anlayışlarına aydınlıq gətirməyə çalışmış, xüsusi olaraq sintaktik sinonimlik üzərində dayanmışlar [10, 7].

Azərbaycan dilçiliyində qrammatik formaların ümumiliyindən bəhs edən tənqidçilər iki qrupda birləşirlər. Birinci qrupa daxil olan dilçilər (Ə.Dəmirçizadə, Z.Budaqova, A.Axundov, Ə.Bağirov) qrammatik formaların bir-birinin mənasını ifadə etməsini üslubi kateqoriya kimi, ikinci qrupa daxil olanlar (M.Rəhimov, R.Rüstəmov, M.İslamov) isə bu hadisəni dilin qrammatik quruluşuna xas olan hadisə kimi izah edirlər [7, 21].

Ə.Dəmirçizadə “Azərbaycan dilinin üslubiyatı” kitabında morfoloji sinonimlikdən bəhs edərək yazır: “Məlum olduğu üzrə sinonimlik əslində leksik bir anlayışdır və həmməna sözlər deməkdir. Buna baxmayaraq, “sinonim” termini həmməna olan başqa vahidləri adlandırmaq üçün də şərti ümumi termin kimi işlənir. Deməli, burada “morfoloji sinonimlik” şərti olaraq “həmməna morfoloji vahidlər” anlayışını ifadə edən bir termin kimi işlədilir” [5, 185]. O, Azərbaycan dilində morfoloji sinonimliyın üç şəkildə təzahür etdiyini qeyd edir:

1) Morfem digər morfemə sinonim olur. Məsələn, feili bağlama şəkilçilərinin sinonimliyı: *oxuyub – oxuyaraq*,

2) Morfem digər morfemə sinonim olur. Məsələn, *evimiz – bizim ev*,

3) Morfem ifadəyə (sintaqma) sinonim olur. Məsələn, *qırmızımtraq – qırmızıya çalan – qırmızı rəngə çalan* [5, 185].

Bu bölgünü bir qədər dəqiqləşdirərək qeyd etmək olar ki, ikinci bənddə qeyd edilmiş birinci morfem (-imiz) asılı morfemi, yəni şəkilçini, digər morfem (bizim) isə, müstəqil morfemi, yəni sərbəst işlənən sözü ifadə edir. *Evimiz – bizim ev* misalından da görüldüyü kimi, birinci sözdəki şəkilçi ikinci misaldakı *bizim* morfeminə sinonimlik təşkil edir.

Ə.Bağirov qrammatik formalar arasındakı məna uyğunluğundan bəhs edərək yazır: “... söhbət yalnız bir feilin ona sinonim olan ayrı bir feillə əvəz olunmasından deyil, bir fikri başqasına daha dəqiq, daha təsirli bir şəkildə çatdırmaq üçün hətta bir feil kateqoriyasının başqa birisi ilə əvəz olunmasından gedir” [4, 3].

O, feillərin qrammatik kateqoriya əlamətlərinin əvəzlənməsini bütünlüklə üslubi hadisə hesab edərək, feilin formaları haqqında fikirlərində yanlışlığa yol verir. Məsələn, *-ır* şəkilçisinin keçmiş zamanı ifadə etməsi barədə o, belə bir fikir yürüdür: “... keçmişdə müxtəlif şəraitdə baş vermiş bir iş indiki zamanla ifadə olunarkən yalnız zaman deyil, eyni zamanda insanın hiss-həyəcanını, hadisələrə münasibətini də bildirir” [4, 32]. Halbuki, subyektin hiss və həyəcanını leksik vasitələrin, ümumi situasiyanın təsiri ilə də vermək olar.

Z.Budaqova “Azərbaycan dilinin qrammatikası”nda qrammatik kateqoriyalardan bəhs edərək “Feilin şəxslərinin işlədilməsində üslubi hallar”, “Şühudi keçmişin işlədilməsində üslubi hallar”, “İndiki zamanın işlədilməsində üslubi hallar”, “Qeyri-qəti gələcəyin işlədilməsində üslubi hallar”, “Arzu şəklının işlədilməsində

üslubi hallar” başlıqları altında morfoloji əlamətlərin bir-birinin mənasını ifadə etdiyini göstərir.

Eyni fikir A.Axundovun “Feilin zamanları” kitabında bildirilir: “Üslubi nöqtəyi-nəzərdən feilin zaman kateqoriyası obyektiv deyil, subyektiv bir kateqoriyaadır, bir sıra hallarda obyektiv zamanla üslub çalarlığına malik olan feilin ifadə etdiyi zaman arasında müstəqim uyğunluq yoxdur və bu, danışanın ümumxalq dilinin daxili imkanlarından nə dərəcədə istifadə etməsi ilə bağlı olan bir məsələdir” [2, 110].

Müxtəlif zaman formaları daxilində müxtəlif morfoloji əlamətlərin bir-birinin mənasını ifadə etməsi halları, yuxarıda qeyd edildiyi kimi, bir çox tədqiqatların predmeti olunmuşdur. Bu morfoloji formalardan bəzilərinə nəzər salaıq.

Keçmiş və gələcək zaman formalarının ifadə etdiyi məzmunun müəyyənləşməsində çıxış nöqtəsi funksiyasını oynayan indiki zaman hərəkətin danışığ zamanı icra edildiyini bildirir. A.A.Axundov indiki zamana belə tərif verir: “İndiki zaman elə zamandır ki, bir hissəsi keçmişdir, bir hissəsi isə gələcəkdir” [2, 122]. Onun bu xüsusiyyəti $-ir^4$ şəkilçisinin digər zaman formaları ilə qrammatik sinonimlik münasibətində çıxış etməsinə şərait yaradır. Beləliklə, $-ir^4$ şəkilçisi feilin aşağıdakı şəkil və zaman formaları ilə qrammatik sinonimlik təşkil etməyə qadirdir:

1. İndiki zamanı ifadə edən $-ir^4$ formasının əlavə mənası keçmişdə icra olunan və indi təsəvvür olunan hərəkətə qrammatik sinonim kimi çıxış edir. Məsələn: *O, içəri daxil olur, hər kəsi salamlayır, sonra keçib bir künədə aylaşır.*

2. $-ir^4$ şəkilçisi gələcək zaman mənasında çıxış etdikdə gələcək zamanı bildirən zərflərlə işlənir. Məsələn: *Haradasan? İndi (bir azdan) gəlirəm.*

3. İndiki zamanın $-ir^4$ forması hərəkətin danışığ anında baş verdiyini bildirsə də, bəzən təkrar olunan, həmişə baş verən obyektiv, ümumi zamanı da bildirir. Məsələn: *O, həmişə gəlib valideynlərinə baş çəkir. O, elə hey deyindir.*

4. $-ir^4$ şəkilçisinin qrammatik sinonim işləndiyi formalardan biri də feilin şərt şəklidir. Bu halda $-ir^4$ şəkilçisi $-sa^2$ şəkilçisini əvəz etmiş olur. Məsələn: *İstəyirsən sənin üçün texnikuma girim, istəyirsən lap elə bu bazarı bağladım sənin üçün.*

Yuxarıda adları qeyd olunmuş dilçilərdən fərqli olaraq M.Rəhimov qrammatik formaların məna ümumiliyini, bir-birini kontekst daxilində əvəz etməsini üslubi vəziyyət deyil, dilin ümumi strukturuna xas olan qrammatik hadisə hesab edir. O, Azərbaycan dilinin tarixi morfologiyası materialları üzrə bir sıra məqalələrində, xüsusilə feil şəkillərinin inkişafına həsr olunmuş monoqrafiyasında şəkil-lərin mənacə əvəzlənməsi məsələsi üzərində geniş dayanmışdır [8, 10].

Fikrimizcə, qrammatik formalar bir-birini üslubi hallarda da əvəz edə bilsə belə, bu əsasən qrammatik hadisədir, çünki əvəzlənmə bir qrammatik kateqoriya daxilində baş verir.

İ.Məmmədov qrammatik sinonimliyi belə şərh edir: “Qrammatik sinonimlik leksik sinonimliklə müqayisədə daha mürəkkəb və çoxcəhətli anlayışdır. Əgər leksikologiyada yalnız leksik vahidlərin – sözlərin arasındakı semantik uyğunluq öyrənilirsə, qrammatikada onun şöbələrinə müvafiq olaraq söz formalarının, sözdüzəldici şəkilçilərin, söz birləşmələrinin, müxtəlif cümlə tiplərinin, tərkib və bu-da q cümlələrin arasındakı sinonimlik münasibəti tədqiq edilir” [7, 6].

O, qrammatik sinonimliyi üç bölgədə birləşdirməyi münasib hesab edir:

1) morfoloji sinonimlik (qrammatik şəkilçilərin sinonimliyi). Məsələn, nəqli keçmiş zaman mənası qrammatik cəhətdən iki yolla – *-miş, -miş, -muş, -müş və -ib, -ib, -ub, -üb* şəkilçiləri vasitəsilə düzəli;

Yuxarıda qeyd edilən qrammatik formaların bir-birini əvəzləməsinin qrammatik, həm də üslubi hadisə olmasını sadə bir nümunə ilə izah etmək olar. Məsələn, rəsmi üslubda *Xoş gəlmişsiniz* ifadəsindən istifadə edilsə də, danışqda əsasən *Xoş gəlibsən / Xoş gəlmisən* formaları işlədilir. Göründüyü kimi, *-miş* şəkilçisi *-ib* şəkilçisi ilə həm qrammatik sinonimdir, həm də ondan üslub baxımından fərqlənir.

2) sintaktik sinonimlik (söz birləşmələrinin, cümlələrin, tərkib və budaq cümlələrin sinonimliyi). Məsələn:

Xəstə olduğundan o, evdə qalmalı oldu (tərkib).

O, evdə qaldı, çünki xəstə idi (səbəb budaq cümləsi).

3) leksik-qrammatik sinonimlik (sözdüzəldici şəkilçilərin və köməkçi nitq hissələrinin sinonimliyi). Məsələn, *sənin üçün – sənə* [7, 6].

Qrammatik sinonimliyi araşdırarkən müəllif belə qənaətə gəlir ki, sinonim cərgəsini eynicinsli formalar təşkil etməlidir, məsələn, söz birləşmələri arasındakı sinonimlik, tərkiblə budaq cümlə arasındakı sinonimlik, qrammatik şəkilçilər arasındakı sinonimlik. Bunun əksi, yəni sinonim münasibətində çıxış edən formalar qeyri-həmcins dil vahidlərindən ibarət ola bilməz. Məsələn, sözdüzəldici şəkilçi ilə feili sifət tərkibi arasındakı sinonimlik (*traktorçu Əli – traktor sürən Əli, duzlu xörək – duzu çox olan xörək və s.*).

Yuxarıda *-miş, -miş, -muş, -müş və -ib, -ib, -ub, -üb* şəkilçilərinin morfoloji sinonimliyi ilə bağlı İ.Məmmədovun dediklərinə bəzi əlavələr də etmək olar. Z.Zeynalova H.Mirzəzadəyə istinadən qədim yazılı abidələrimizin dilində *-ib⁴* şəkilçisinin normal işləndiyini, hətta *-miş⁴* şəkilçisinə nisbətən daha üstün mövqedə olduğunu yazır [9, 237]. Deməli, əvvəllər feili sifət kimi işlənmiş *-miş⁴* şəkilçisi sonralar fəal surətdə keçmiş zamanı bildirməyə başlamışdır. M.Rəhimova görə, keçmiş zamanı bildirən bu iki şəkilçi arasındakı fərqi görmək çətin deyildir. *-ib⁴* şəkilçisi ədəbi dilin şifahi qolunda işlənir və hərəkətin bitdiyini, nəticəsinin göz qabağında olduğunu bildirir, *-miş⁴* şəkilçisi isə yazılı dil üçün xarakterikdir [8, 107].

Azərbaycan dilinin əvvəlki dövrlərində əvəzlənmə özünü iki şəkildə göstərmişdir. Həmin dövrlərə aid nümunələrdə bir-birini əvəz edən qrammatik formalar mənə və üslubi cəhətdən fərqlənmir. Bunu morfoloji əlamətlər arasında mənaca differensiallaşmanın hələ olmaması və formaların genetik ümumiliyi ilə izah etmək olar. Lakin feil formalarının əvəzlənməsində Azərbaycan dilinin hətta əvvəlki dövrlərində də şəkilçilər mənaca bir-birindən fərqlənmişdir.

Deyilənləri aşağıdakı kimi yekunlaşdırmaq olar:

1. Qrammatik sinonimlik çox mürəkkəb dil hadisəsi kimi müxtəlif səviyyələrdə özünü göstərir (morfem səviyyəsində, sintaktik səviyyədə).

2. Qrammatik sinonimliyin əsl mahiyyətinin açılmasında, onun sərhəddinin müəyyənləşdirilməsində iki cəhət nəzərə alınmalıdır:

a) Qrammatik sinonim hesab edilən formalar fərqli fonetik cildə malik olmaqla əsas mənə baxımından uyğun olmalıdır;

b) Qrammatik sinonim hesab edilən formalar arasında konkret məna və üslubi fərqlər olmalıdır.

3. Qrammatik sinonimliyi üslubi çalara malik olan qrammatik hadisə kimi qiymətləndirmək daha məqsədəuyğun olardı.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat

1. Abdullayev B.T. Azərbaycan dilinin eyniköklü sinonimləri // Azərbaycan SSR EA-nın Xəbərləri. İct. elm. ser., 1962, № 2, s.124-137.
2. Axundov A.A. Feilin zamanları. Bakı: ADU nəşri, 1961.
3. Babayev A. M. Dilçiliyə giriş. Bakı: Nurlan, 1992.
4. Bağırov Ə. A. Feillərin üslub xüsusiyyətləri. Bakı, 1965.
5. Dəmirçizadə Ə.M. Azərbaycan dilinin üslubiyyəti. Bakı: Azərtədrisnəşr, 1962.
6. Həsənov H.Ə. Azərbaycan dilinin semasiologiyası. Bakı, 1978.
7. Məmmədov İ.T. Azərbaycan dilində qrammatik sinonimlik (feil formaları əsasında). Bakı, Azərb. Dövlət Universiteti, 1985.
8. Rəhimov M.Ş. Azərbaycan dilində feil şəkillərinin formalaşması tarixi. Bakı, Azərbaycan SSR EA nəşriyyatı, 1965.
9. Zeynalova S. Dildə sinonimlik // Язык и литература. Beynəlxalq elmi-nəzəri jurnal. Bakı, Bakı Dövlət Universiteti, 2014, №s.80-82.
10. Сергалиев М.С. Синонимика глагольных сочетаний в современном казахском языке. Автореф. дис. ... канд. филол. наук. Алма-Ата, 1967.
11. Ханбикова Ш.С. Синонимы в татарском языке. Автореф. дис. ... канд. филол. наук. Казань, 1962.
12. Шендельс Е.И. Понятие грамматической синонимии // Научные доклады высшей школы. Филологические науки, 1. М., 1959.

Summary

Natavan Bakhshaliyeva

On the investigation of grammatical synonymy in Azerbaijani

The article deals with the views of researchers who describe the issue of grammatical synonymy as both the category of stylistics and the category of grammar.

The author points out, that grammatical forms that are considered as grammatical synonyms, should differ in phonetic composition, but should coincide in meaning. Grammatical synonyms should have specific differences in terms of style and shade of meaning.

Резюме

Натаван Бахшалиева

Об исследовании грамматической синонимии в азербайджанском языке

В статье анализируются и критически рассматриваются мнения исследователей, считавших грамматическую синонимию стилистической категорией и проявлением, свойственным грамматическому строю языка. Автор подчеркивает, что грамматические формы, находящиеся в синонимических отношениях, должны отличаться по своему фонетическому составу, но совпадать по значению, и что грамматические синонимы также должны различаться стилистически и смысловыми оттенками.

Rəyçilər: fil.e.d., prof.L.Cəfərova, fil.f.d., prof.A.Hüseynov.

Gülnara Cəfərova (Əliyeva)
AMEA-nın Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu

MAŞIN TƏRCÜMƏSİNDƏ SÖZÜN SEMANTİK TƏHLİLİ

Açar sözlər: *maşın tərcüməsi, semantik təhlil, söz, məna, model, lüğət.*

Key words: *machine translation, semantic analysis, word, meaning, model, dictionary.*

Ключевые слова: *машинный перевод, семантический анализ, слово, смысл, модель, словарь.*

Maşın tərcüməsi sistemlərinin icmalı onu göstərir ki, ən az işlənmiş mərhələ semantik təhlil mərhələsidir. Bu onunla bağlıdır ki, sintaktik təhlildən fərqli olaraq semantik təhlildə söz formalarının mənalarının formalizə edilməsində ciddi çətinliklər vardır. Maşın insandan fərqli olaraq sözün məna çalarlarını kontekstə görə müəyyənləşdirə bilmir, çünki onda intuisiya, psixoloji hissələr kimi fizioloji keyfiyyətlər yoxdur. Semantik mərhələnin əsas məqsədi mətndə cümlələrin tərkibindəki sözlərin bir-biri ilə məna əlaqələrini təhlil etməkdir. Bunun üçün mütləq morfoloji və sintaktik təhlilə müraciət olunur. Semantik təhlildə maşın tərcüməsi məsələsinin həlli ilə əlaqədar biz təkcə ayrı-ayrı söz formalarının analiz və tərcüməsi ilə kifayətlənməmiş, həm də mətndə sabit söz birləşmələrinin analizi və tərcüməsinin seçilməsi prosedurunun düzgünlüyünü araşdırmışıq. Məhz semantik mərhələ tərcümə vahidinin seçilməsinə, mətn və onun terminlərlə təsvirinin tamlığı və adekvatlığına, ifadənin, daha dəqiq desək, kiçik anlayış vahidlərindən təşkil olunmuş böyük vahidlərin anlaşılmasına cavabdehdir. Təsvir tipindən asılı olaraq tərcümənin kiçik və böyük vahidləri kimi adətən bunlar təklif olunur: sözün özü, söz birləşmələri, mübtəda, xəbər, tamamlıq, zərflik qrupları, cümlə, giriş mətnində müntəzəm şəkildə müşahidə edilən fraqmentlər (onların tərcümə yaddaşında adekvat və normativ tərcümələri verilir) və s. [7, 38].

Semantik təhlil dildə ifadə vasitələrinin mənasının təcəssüm olunma bacarığını göstərən formal ifadə vasitələrinin və dildə ifadə olunan sözlərin uyğun mənasının göstərilməsi bacarığına malik alqoritmlərin öyrənilməsindən ibarətdir. Burada əsas məsələ sözün mənasının başqa sözlər, frazalar və morfemlərlə necə əlaqələndiyini aşkara çıxarmaqdır.

Q.Kazımova görə, semantik təhlil dilin məna zənginliklərini, sözün məna incəlik və çalarlarını, sənətkarın sözün semantik cəhətindən istifadə ustalığını öyrənmək üçün mühüm tədqiqat üsullarındandır. Belə təhlil vasitəsilə sözün daxili məzmunu, mahiyyəti açılır, yaxın mənalı sözlərin əlavə məna rəngləri, məzmun qohumluğu və məna əlaqəsi meydana çıxır [3, 145].

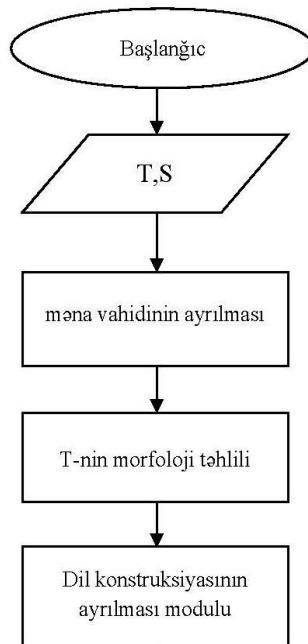
“Semantik təhlil” ifadəsilə nəyin nəzərdə tutulduğunu aydınlaşdırmaq. T.İzutsunun fikrincə, semantik təhlil təkcə sözlərin mənalarını təhlil etməkdən ibarət deyildir, o həmçinin dünya, ətraf aləm haqqında anlayış və düşüncələri, dili istifadə edən xalqın düşüncəsini əks etdirir. Semantika bir millətin tarixinin bu və ya digər mühüm dövründə dünyagörüşünün mahiyyəti və quruluşu haqqında fəaliyyətdir [2, 15].

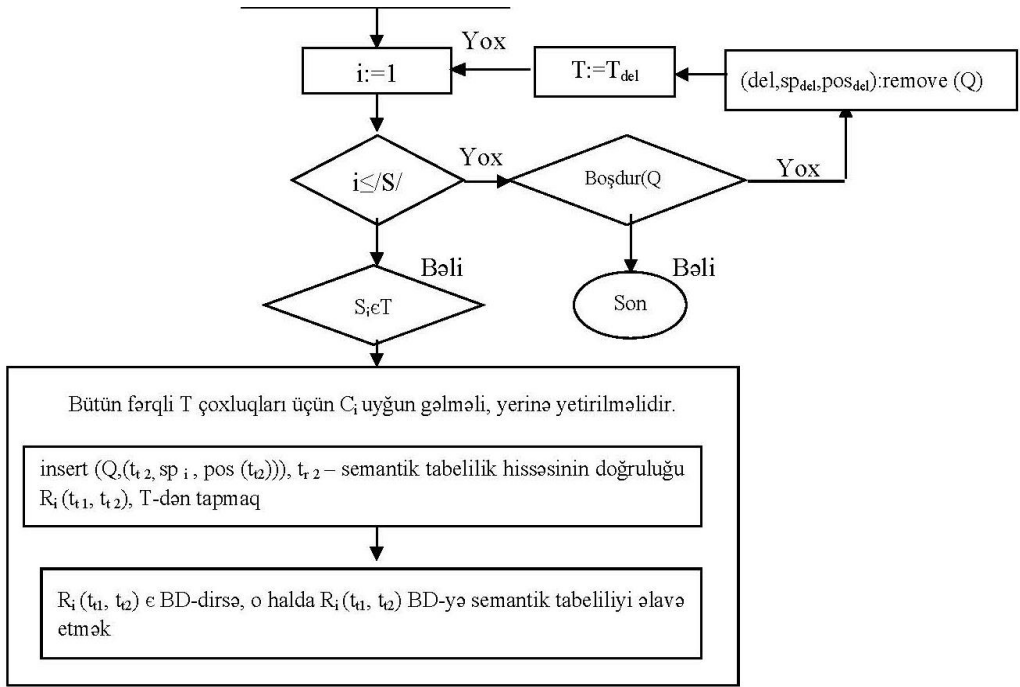
Semantik təhlili müxtəlif istiqamətlərdə aparılır. Linqvistikada o, linqvistik biliyin, linqvistik mənanın müəyyən edilməsi (mənanın qurulması), dilin emal edilməsindən (məlumatın çıxarılması və modellərin qurulması) ibarətdir. Semantik təhlil paraqraf, cümlə, fraza, ifadə səviyyələrindən tutmuş bütövlükdə yazının mərhələlərini əhatə edən sintaktik strukturla bağlı olan təhlil mərhələsidir [13].

Mətnin avtomatik işlənmə sistemlərində semantik təhlil problemlərindən bəhs edərəkən B.Y.Qorodetski semantik inventarlaşdırma məsələləri üzərində dayanır. O, semantik inventarlaşdırmanı leksik-semantik və morfo-semantik səviyyələrdə aparır. Göstərilən bu səviyyələrdə paradigmatik və sintaqmatik aspektlər mütləq nəzərə alınır. Semantik inventarlaşdırma prosesində söz və morfemlərin, onların müəyyən birləşmələrinin tezauruslarının tərtibi mühümdür [8, 16]. Semantik təhlil üçün genişləndirilmiş mətn korpusu və ya başqa növ korpusların tərtibi də mühüm amildir. Mətnin semantik təhlili statistik maşın tərcüməsi sahəsində xüsusi rol oynayır. Belə təhlil üçün ən vacib işlərdən biri ilk növbədə ümumi semantik lüğətlərin və yuxarıda qeyd olunduğu kimi, tezaurusların tərtib edilməsidir. Onun ardınca semantik əlaqələrin təşkil edilməsi gəlir [11, 45]. Semantik əlaqələrin aşkara çıxarılmasının ən effektiv metodlarından biri leksik modellərin qurulması metodudur [4, 428; 10, 128-129]. M.Hörsta görə, leksik modellərin qurulması metodu cins-növ əlaqələrinin müəyyənləşdirilməsi üçün tam uyğundur [10, 540].

Maşında semantik təhlil mərhələsinə qədər morfoloji [9, 150] və sintaktik təhlil [6, 158] mərhələləri tamamlanmalı və düzgün alqoritmlər qurulmalıdır. Semantik təhlil alqoritminin qurulması təhlilin həllinin yarısı deməkdir. Rus tədqiqatçısı A.V.Moçalova alqoritmik təsvirdə istifadə edilmiş şərti işarələr vasitəsilə semantik təhlilin aparılması qaydasına əsaslanan sxem qurmuşdur (I sxem) [10, 128-129]:

I sxem. Alqoritmik təsvirdə istifadə edilmiş şərti işarələr vasitəsilə semantik təhlilin aparılması qaydasına əsaslanan sxem

T – təhlil üçün verilmiş cümlələr çoxluğu;

T_i – i – burada “i” bölünməz məna vahidi kimi təhlil üçün verilmiş “T” cümlələr çoxluğunu təklif edir;

S – əsas semantik şablonlar qrupu;

s_i – i – burada “s” əsas semantik şablonlar qrupu nümunəsidir;

sp_i – s_i – şablonu prioritet ardıcılıq nümunəsidir;

R_i (t₁ və t₂) – R_i semantik əlaqəni göstərir, s_i şablonunu müəyyənləşdirir və t₁ və t₂ bölünməz məna vahidlərində əlaqə yaradır;

pos(t_i) – t_i-dən çıxarılmış sonuncu sözün təhlil edilmiş cümlədə mövqeyi;

Q – ardıcılıq növbəsi;

(t₂, sp_i, pos_i) – Q ardıcılıq növbəsinin elementi, s_i şablonu vasitəsilə verilmiş element.

Sözlər və cümlələrin quruluşu, sözlərin, frazeoloji ifadələrin, mətnlərin mənalari haqqında məlumat, onların məqsəd və nəticələri bu mərhələdə nəzərdə tutulur. Maşın tərcüməsinin bu mərhələsində sözlərin, söz birləşmələrinin və cümlələrin mənalalarının açılması mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Bu mərhələdə X dilinin bir ifadəsinin Y dilindəki mənasının təmin edilməsinə cəhd edilir. Hesablama nöqtəyi-nəzərindən adekvat sayılan əsas həlletmə məsələləri bu sahə üçün təklif edilir.

Rus tədqiqatçısı A.Sokirka rusdilli mətnlər üzərindən ilkin semantik təhlil məsələsini həll etməyə çalışmış, rus dilinin ümumi semantik lüğəti, semantik əlaqə, leksikanın ümumi kateqoriyaları, semantik xüsusiyyətlər, semantik xüsusiyyətlərin əlaqələri, DAİLİNG proyektində söz birləşmələri, zaman qruplu lüğətlər (TimeRoss), tezaurus lüğətləri, lokativ tezauruslar (yer bildirən), maliyyə tezaurusları, kompüter tezaurusları, sabit söz birləşmələri lüğəti məsələlərini geniş araşdırmışdır. O, proqramda semantik təhlilə giriş, semantik təhlildən çıxış, səthi semantik təhlil alqoritmi tərtib etmişdir. Onun fikrincə, semantik təhlil dildə işlənən cümlələrin

semantik strukturunu qurur. Semantik struktur semantik əlaqələri və semantik qovşaqları ifadə edir. A.Sokirkaya görə, semantik vahid semantik nəzəriyyənin mərkəzi konseptlərindən biridir. O, semantik bazanın əsasını təşkil edir [11, 120].

A.Sokirkanın fikrincə, semantik vahid məndə aşkara çıxan bütün valentlikləri ümumi şəkildə əhatə edir və daxildən öz konseptuallığını genişmiqyaslı linqvistik mənbələrdən qoruyub saxlayır. Semantik vahid yalnız semantik təhlilin sonunda qurula bilər. Semantik təhlilin əsas məqsədi bütün valentliklərin qurulmasını təmin edən semantik vahidlərin konstruksiyasıdır. Həmçinin semantik mexanizmə daxil olan atributların və semantik vahidlərin semantik təhlili burada yerinə yetirilir. Əsas məsələ onların birini digərindən necə fərqləndirməkdir.

Təhlilin bütün mərhələlərində olduğu kimi, semantik komponentlər sözlərin orijinal variantından formalaşır. Semantik qovşaq nəzəriyyəsinin əsas mənbəyi təhlilin həyata keçirilməsidir. Əksər sintaktik qruplar semantik vahidlərə daxil ola, yaxud qovşaq atributlarına aid edilə bilər. Bir cümlənin semantik təsvirini vermək üçün semantik lüğətlər, tezaurus lüğətləri tərtib edilməlidir. Semantik quruluş sintaktik təsvirlərin daxil edilməsinə əsaslanır. Sözlərdən əlavə semantik vahidlərə söz birləşmələri, durğu işarələri də daxil edilir.

Semantik qovşağın əsas funksiyası aşağıdakılardır:

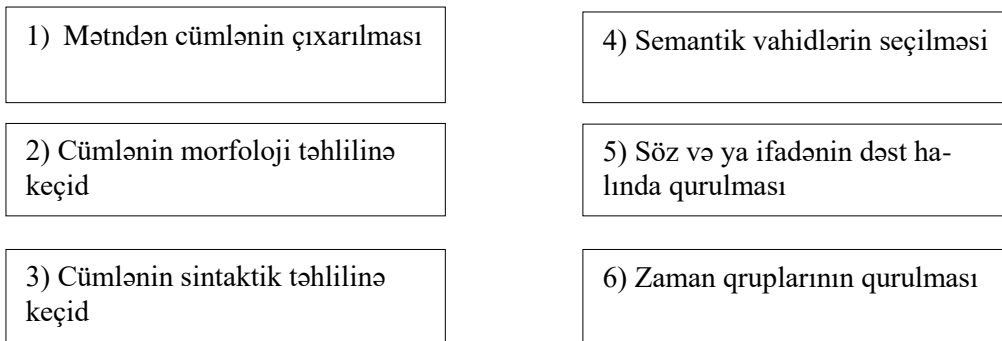
1. Atributlar dəstini təyin edir;
2. Qrafemlər dəstini təşkil edir;
3. Qovşaqdakı əsas semantik söz sayını təyin edir;
4. Qrammatik təhlili (daxili sintaktik xüsusiyyətləri) müəyyən edir;
5. Qovşağa aid olan fraqmentlər sayını təyin edir;
6. Qovşaq vasitəsilə idarə edilən sintaktik təhlili müəyyən edir;
7. Sözlərin tərkibindəki saysız-hesabsız elementlər və frazalar lüğətinə keçidi müəyyənləşdirir.

Semantik əlaqələr isə aşağıdakı isə parametrlərə malikdir:

1. Lüğətə girişə istinadı təyin edir;
2. Mətn daxilində mövcud olan sözlərin siyahısını müəyyənləşdirir;
3. Semantik əlaqələri asanlaşdıran sintaktik əlaqələri təyin edir;
4. Cümlə və ya ifadənin şərti olaraq uzunluğunu müəyyənləşdirir.

A. Sokirka semantik təhlil alqoritmini belə qurmuşdur [12] (II sxem):

II sxem. Semantik təhlil alqoritminin ümumi sxemi

7) Durğu işarələrində ifadə vasitələrinin qurulması	14) Semantik xüsusiyyətlərin yoxlanması
8) Leksik vahidlərin təyini və qruplaşdırılması	15) Layihələndirmənin yoxlanması
9) Sabit söz birləşmələrinin qruplaşdırılması	16) Səhv əlaqə konstruksiyalarının yoxlanması
10) Leksik funksiyaların qurulması	17) Cümlələrarası əlaqələrin qurulması
11) Yerli qovşaqlar arasında əlaqələrin qurulması	18) Anaforik əlaqələrin qurulması
12) Tezaurus lüğət formalarının və quruluşlarının şərhli	19) Qiymətləndirmə
13) Leksik variantlar üçün ağacvari strukturun qurulması	

Semantik təhlildə semantik əlaqələrin yaradılması üçün əvvəlcə şablonlar qurulur. Şablonlar məlumatların toplanmasında axtarış sisteminin bir hissəsidir. Burada əsas semantik modellərlə mətnin uyğunlaşdırılması təklif edilir. Bu işə təhlil edilmiş cümlənin semantik bağlılığa görə formalizə edilməsi ilə nəticələnir. Təhlil müəyyən şərtlər altında daha geniş təhlil təklifləri irəli sürür. O, əsas semantik şablonlarda təsvir edilir. Təbii dildəki semantik təhlilin təklif edilmiş metodu əsas semantik şablonların formalizəsini əhatə edir, lakin belə metodların sayı şablonların sayından daha azdır. Əsas semantik şablonların sayının az olması ilə əlaqədar olaraq bu istiqamətdə işlər sürətləndirilməlidir [10, 128-129].

Semantik təhlilin nəzəri problemləri çoxdur. Praktiki cəhətdən də aşağı səviyyəli emal mərhələlərində səhvlərə səbəb olan problemlər müşahidə olunur. Məsələn, mütəxəssislər maşın tərcüməsində semantik təhlil zamanı problemlərin hansı xətt üzrə baş verdiyini müəyyənləşdirərkən belə məsələləri semantik problemlərdən daha çox maşın tərcüməsinin problemləri kimi qeyd edirlər. İki problem daha çox çətinlik törədir:

1) təhlil zamanı qrammatik cəhətdən bir-biri ilə bağlı olan sözlər cütünün əlaqəliliyi, yəni emal zamanı mənanın qorunub saxlanması;

2) bir ifadənin bir neçə mümkün şərhlərindən hansının daha çox uyğun olduğunu müəyyənləşdirmək, yəni semantik ikimənəlilikin aşkara çıxarılması.

Maşın tərcüməsi ciddi inkişaf yolu keçsə də, heç bir mövcud tərcümə sistemi hələ də insan qədər mükəmməl tərcümə edə bilmir. Keyfiyyətli maşın tərcümə-

si prosesində ən böyük maneələrdən biri ikimənalı, yaxud çoxmənalı sözün tərcüməsinin düzgün şəkildə aparılmasıdır. Maşın tərcüməsində bu cür nöqsanların həlli ikimənalı və ya çoxmənalı söz və ya sözlərlə əhatə olunan kontekstin təhlilindən asılıdır. Maşının daxilindəki mətndən bir söz çıxarılaraq tərcüməyə verildikdə tərcüməçi həmin mətnin kontekstindən xəbərsizdirsə, o halda həmin sözün mənasını maşın tərcüməsi qədər dəqiq müəyyən edə bilməz, çünki maşına yerləşdirilmiş mətndə həmin sözün mənalarını proqram ayırd edə bilər. Proqram düzgün qurulmuşdursa, mətndəki həmin sözün mənalarını da proqram düzgün müəyyən edə bilər.

Maşın tərcüməsində semantik təhlilin əsas məqsədi ikimənalılıq və çoxmənalılıq problemini həll etməkdir. Bundan başqa, semantik təhlilin məqsədlərindən biri də xüsusi sahəyə aid bütün leksik vahidləri toplamaq və mənalarına görə qruplaşdırmaqdır. Burada hər bir elementin başqa mövcud elementlə və ya elementlərlə ayrılaraqda, həmçinin ümumilikdə əlaqəsini göstərmək vacibdir (I cədvəl)

I cədvəl. Sözlərin mənalarına görə qruplaşdırılması

	Bir-baş a göz tərmas ı ilə	maraq, heyranlıq içəri-sində	uzun müddətə	ani və qısa müddətə	çətinliklə görünən obyekt və ya subyektdə	təəcüb içində	gözləri geniş açılmış şəkildə	acıqlı halda	Yaxın təmasla
baxmaq	+	+	+	+	+	+	+	+	+
görmək	+								+
nəzər salmaq	+			+	+				
göz gəzdirmək	+			+					
müşahidə etmək	+		+						
gözdən keçirmək	+			+					
gözünü zilləmək	+	+	+		+		+		
marıtlamaq	+	+	+				+		
izləmək	+		+						+
süzmək	+			+				+	
ağzını ayırmaq	+	+	+			+			

Mətdə iki leksemin mənasının üst-üstə düşdüyü halların, müəyyən leksik boşluqların olması da mətnin məna keyfiyyətinə o qədər də xələl gətirmir, lakin belə boşluqlar, uyğunsuzluqlar artdıqca mətn tərcümə və təhlil zamanı öz mənasını itirir. Ona görə də mətnin semantik təhlilində omonimlik və çoxmənalılıq problemləri həll olunmalıdır. Dildə leksemin mənası dil sistemində semantik baxımdan

bir-biri ilə əlaqəli olan başqa leksemlərin mövcudluğundan asılıdır. Semantik təhlil nəzəriyyəsi dilin leksik vahidlərinin semantik cəhətdən əlaqəli olan sahələr üzrə təsnif olunmasını və onların semantik qruplara bölünməsinə nəzərdə tutur.

İstər morfoloji, istər sintaktik səviyyələrdə “həll olunmamış problemlər” də maşın tərcüməsinin semantik təhlil mərhələsində araşdırılır [5, 297].

Çoxmənəlilik problemi çoxmənəli sözün mənasının kontekstdə müəyyənləşdirilməsini və yerində işlənməsini həyata keçirən proqram qurmaqla həll edilə bilər. Bir sözlə, tərcümə proqramı sözün kontekstual mənasını sözlər haqqında insan bilisi ilə müqayisə ediləcək qədər məlumata sahib olduğu hallarda düzgün seçə bilər.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat

1. Hearst M.A. Automatic acquisition of hyponyms from large text corpora // Processing 14th International Conference on Computational Linguistics. Nantes, France, August 23-28, 1992, p.539-545.
2. İzutsu T. Kur'an'da Allah ve İnsan. Ankara, Ankara Üniversitesi Basımevi, 1975.
3. Kazımov Q.Ş. Seçilmiş əsərləri. 10 cildə. I c. Bakı: Nurlan, 2008.
4. Lyons J. Introduction to Theoretical Linguistics. Cambridge: Cambridge University Press, 1968.
5. Mahmudov M.Ə. Kompüter dilçiliyi. Bakı: Elm və təhsil, 2013.
6. Vəliyeva K.A. Mətnin avtomatik sintaktik təhlili və sintezi. Bakı: Örnək, 1996.
7. Vəliyeva K.A., Məmmədova M. Mətnlərin avtomatik redaktəsi. Bakı, Azərbaycan Universiteti nəşriyyatı, 2003.
8. Городецкий Б.Ю. Семантические проблемы построения автоматизированных систем обработки текстовой информации // Вычислительная лингвистика. М.: Наука, 1976, с.16-33.
9. Махмудов М.А. Разработка системы формально-морфологического анализа тюркской словоформы (на материале азербайджанского языка). Дис. ... канд. филол. наук. Баку: Элм, 1982.
10. Мочалова А.В. Алгоритм семантического анализа текста, основанный на базовых семантических шаблонах с удалением // Scientific and Technical Journal of Information Technologies, Mechanics and Optics. 2014, № 5 (93), с.126-132.
11. Сокирко А. Семантические словари в автоматической обработке текста (по материалам системы ДИАЛИНГ). Дисс. ... канд. тех. наук. Москва, 2001.

İnternet resursları

12. aot.ru/docs/sokirko/sokirko-candid-4.html
13. www.wikipedia.az

Summary

Gulnara Jafarova

Semantic Analysis of Word in Machine Translation

The issues of the semantic analysis of word in the machine translation are surveyed in the article. The author indicates the solution of the problem of polysemy in the machine translation by creating a program, which is able to define the meaning of a word in the context only, and use it in the relevant place.

Резюме
Гюльнара Джафарова
Семантический анализ слова в машинном переводе

В статье рассматриваются вопросы семантического анализа слова при машинном переводе. Автор указывает, что проблема многозначности при машинном переводе может быть решена только созданием программы, способной определять значение многозначного слова в контексте и использовать его в нужном месте.

Rəyçilər: fil.e.d., prof.M.Mahmudov, f.e.d.K.Vəliyeva.

ƏDƏBİYYAT

Gilə Hüseynli
ADU

HARLEM İNTİBAHI ƏDƏBİYYATDA AFRO-AMERİKAN İDENTİKLİYİNİN TƏSBİTİ KİMİ (L.HYUZUN POEZİYASI ƏSASINDA)

Açar sözlər: *poeziya, İntibah, irqi ayrı-seçkilik, afro-amerikan, azadlıq, identiklik.*

Key words: *poetry, Renaissance, racial discrimination, Afro-American, freedom, identity.*

Ключевые слова: *поэзия, Возрождение, расовая дискриминация, афро-американец, свобода, идентичность.*

Vətəndaş müharibəsində Cənubun məğlubiyətindən sonra da afro-amerikalılar üçün dözülməz şərait yaradan bir sıra amillər qalmaqda davam edirdi. Hələ də ağların çoxu qaradəriliyə onlarla bərabər hüquqlu olmasını qəbul etmədiyindən afro-amerikalılar Şimala köç etməyə məcbur olurdular. Şimala miqrasiya afro-amerikalıların təkə sosial durumunu dəyişdirmədi, onların həm də mədəni həyatında böyük rol oynamış Harlem intibahının başlanğıcını qoydu. XX əsrin əvvəllərində Nyu Yorkun Harlem rayonu afro-amerikalılar üçün mədəni mərkəzə çevrildiyindən afro-amerikan yazıçılar yeni və fərqli intellektual mühitdə yazıb yaratmağa başladılar. Harlem intibahının yüksəlməsinə gətirib çıxarmış əsas amillərdən biri 1919-1926-cı illərdə Afrika ölkələrindən şimal şəhərlərinə olan Böyük miqrasiya olmuşdur. “Böyük miqrasiyanı gücləndirən iki əsas səbəb var idi: Cənubda Cim Kroununun irqi ayrı-seçkilik qanunları, I Dünya müharibəsinin başlanması” [6].

Harlem intibahı mədəniyyət və incəsənət hadisəsi olmaqla yanaşı, afro-amerikalıların şüurlu nümayəndələrini birləşdirən ideoloji amil olmuşdur. Əvvəlcə “Yeni zənci hərəkatı” adlandırılan bu ədəbiyyat daha sonra “Harlem intibahı” kimi tanınmışdır. Harlem intibahı incəsənətin bir çox sahələrində olduğu kimi bədii ədəbiyyata da dərin təsir göstərmişdir. Bu dövrdə formalaşmış radikal səciyyəli siyasi fikirlər gələcəkdə afro-amerikalı rəssamların, yazıçıların ilham mənbəyinə çevrildi və 1960-cı illərin “Vətəndaş hüquqları hərəkatı”nın təməlinin qoyulmasına zəmin yaratdı.

Harlem intibahı şairlərinin təkə 1960-70-ci illər Zənci incəsənət hərəkatına deyil, həmçinin Karib ədəbiyyatında “Neqrizmo” və “Neqrityud” kimi məşhurlaşan cərəyanlara da təsiri olmuşdur. Bu fikrin təsdiqi kimi Mamadu Badian (*Mamadou Badiane*) “Afro-Karib mədəni identikliyinə dəyişən siması: Neqrizmo və Neqrityud” (“The Changing Face of Afro-Caribbean Cultural Identity: Negrismo and Negritude”) kitabında Harlem intibahı haqqında yazır: “Bu iki cərə-

yanın yaranmasını daha yaxşı anlamaq üçün ilk növbədə ABŞ-də baş verən hadisələrə, xüsusilə Harlem intibahı müəlliflərinin qara mədəniyyətinin yenidən dəyərləndirilməsi üçün başladıkları hərəkata nəzər yetirmək vacibdir” [2, 1]. O, “Neqrizmo” kimi “Neqrityud”un da gənc müəlliflərinə güclü təsir etmiş Lənqston Hyuzla daha çox mühafizəkar olan K.Kalleni müqayisə edir.

1920-ci illərdə Birləşmiş Ştatların şimal və orta bölgələrində ədəbiyyat kifa-yət qədər güclü inkişaf dövrü yaşasa da, onu Harlem intibahı ilə müqayisə etmək düzgün olmazdı. Nyu York və ona qonşu ərazilər zənci musiqiçilərin və yazıçıların daha sıx yaşadığı yerlər idi. Ədəbiyyatçıların əksəriyyəti zülmə məruz qalan aciz insanların tərəfində dayanır, ayrı-seçkilik, haqsızlıq əleyhinə mübarizə aparırdılar.

XX əsrin 20-ci illərində Harlem müəlliflərinin yazdığı bir çox bədii nümunələr həm qara, həm də ağ əhali arasında şöhrət qazandı və ümummillə hadisə kimi dəyərləndirildi. Afro-amerikan ədəbiyyatı Amerika Birləşmiş Ştatlarında yaşayan qaraların uzun müddət azadlıq və bərabərlik arzularını, Afrika və Amerika mədəniyyətinin fərqliliyini, irqçilik, din, köləlik, ayrı-seçkilik, vətənə məhəbbət, miqrasiya, qadın azadlığı, fərqli dəyərlər sistemində potensial münaqişələrlə qarşılaşma prosesində identikliyin qorunub saxlanması kimi bir çox mövzuları əhatə edirdi. Məhz buna görə də afro-amerikalıların identiklikliyi və bərabər hüquqlu xalq kimi özlərini təsdiq etmək uğrunda mübarizəsi Harlem intibahının əsas mövzusunı təşkil edir. Bu dövrdə Harlem intibahı nümayəndələrinin müraciət etdiyi ədəbi mövzular ənənənin tələblərinə uyğun gəlməsə də, ümumən Afrika mühacirlərinin milli mənsubiyyətini qoruyub saxlamağa, irqçilik ideologiyasını təbliğ etməyə yönəlmişdi. Bir çox əsərlərdə amerikan cəmiyyətində azlıqların məruz qaldıkları özgələşmə, irqçilik və ayrı-seçkililiyin səbəb olduğu acınacaqlı hadisələr təsvir olunurdu. Harlem intibahı nümayəndələrinin yaratdığı poetik nümunələrdə zəncilərin Amerika gerçəkliyində əldə etdikləri həyat təcrübəsi öz ifadəsini tapmışdı və afro-amerikalıları maraqlandıran “zənci amerikalılar haradan gəlmişlər, hara gedirlər?” sualına cavab axtarırdı.

Harlem intibahı poeziyası məzmun və forma baxımından sürətlə dəyişməsi ilə də yadda qalmışdır. Bu dövrün poeziyası özünəməxsus rəngarəngliyi və formaməzmun müxtəlifliyi ilə diqqət çəkirdi. Afro-amerikan şairlər dövrün meyillərinə uyğun maraqlı poetik nümunələr yaratmağa müvəffəq olmuşdular. Məsələn, Klod Makkey (*Claude McKay*) öz radikal fikirlərini kütləyə çatdırmaq üçün klassik poeziya janrı sayılan sonetdən istifadə edirdi. O, məşhur “Ölməliyiksə” (“If we must die”, 1919) əsərində haqsızlıq əleyhinə düşüncələrini əks etdirmişdir. Ceyms Veldon Conson (*James Weldon Johnson*), Lənqston Hyuz (*Langston Hughes*) kimi şairlər şeirlərinin bədii palitrasını blüz, caz, rəqətim rümləri ilə zənginləşdirirdilər. Lənqston Hyuz zənci yazıçılar arasında Harlem intibahının ən önəmli nümayəndələrindən biri kimi tanınmışdır.

L.Hyuzun ən yaxşı əsəri hesab olunan və orta təbəqəli zəncilərin manifesti sayılan “Zənci sənətçi və irqçi dağ” (“The Negro Artist and the Racial Mountain”) məqaləsi 1926-cı ildə işıq üzü görmüşdür. Əsəri yazmazdan əvvəl o, üç il ərzində Afrika ölkələrində, İtaliya, Fransa, Rusiya və İspaniyada olmuş və orada irqçiliyi müşahidə etmişdir. Bu məqalənin möhtəşəmliyi onun ilk cümlələrində özünü göstərir: “*One of the most promising of the young Negro poets said to me once, “I*

want to be a poet - not a Negro poet,” meaning, I believe, “I want to write like a white poet”; meaning subconsciously, “I would like to be a white poet”; meaning behind that, “I would like to be white”. And I was sorry the young man said that, for no great poet has ever been afraid of being himself” [7] ‘Günlərin bir günü gələcəyi parlaq olan gənc zənci şairlərdən biri mənə dedi, “Mən şair olmaq istəyirəm, zənci şair yox”. Düşünürəm ki, bunun mənası “Ağdərilili şair kimi yazmaq istəyirəm”, şüuraltı mənası “Ağdərilili şair olmaq istərdim”, sətiraltı mənası “Ağdərilili olmaq istərdim” deməkdir. Bu gəncin dedikləri məni təəssüfləndirdi, heç bir böyük şair əsla özü olmaqdan qorxmaz’ (tərcümə bizimdir – G.H.).

Göründüyü kimi, müəllif bu məqaləsində ürək yanğısı ilə öz köklərindən, milli mənsubiyyətindən utanan afro-amerikan sənətkarlara üz tutaraq, onları öz mənşəyi ilə qürur duymağa, öz adət-ənənələrini, mədəniyyətlərini, ədəbiyyatlarını, özünəməxsusluqlarını qorumağa, dünyaya elan etməyə səsləyir. L.Hyuz sanki “Biz də varıq!”, “Bizim də yetərinə güclü yaradıcı qabiliyyətlərimiz vardır!”, “Dərimizin rəngi fərqli olsa da, göz yaşlarımızın rəngi eynidir, biz də sizlərlə eyni hissləri keçirir, eyni şeylərə gülürük” deyərək hayqırır.

O, ilk dəfə 1926-cı ildə “Yorğun blüz” (“The Weary Blues”) adlanan poeziya kolleksiyasının nəşr olunması ilə diqqət çəkmişdir. Daha sonra “Gülmədən olmaz” (“Not Without Laughter”, 1930) romanını nəşr etdirmiş şair ədəbi dairələrin diqqətini çəkmişdir. Hesab edilir ki, L.Hyuzun gənclik dövründə yazdığı və “Böhran” (“The Crisis”) jurnalında nəşr etdirdiyi “Zənci cayları tərənnüm edir” (“The Negro Speaks of Rivers”, 1921) şeiri onun ən populyar şeiridir.

Gənc olmasına baxmayaraq, zənci ziyalılar arasında özünəməxsus kredosu və yaradıcılıq potensialı ilə seçilən bu yazıçının əsərləri bəzən həyatın cəlbədicilənməyən tərəfini əks etdirdiyinə görə tənqid olunurdu. Əsərlərində irqçilik də daxil olmaqla, Amerikada qarşılaşdığı çətinlikləri təsvir edən şair hər zaman dövrün bədii koloritini yaratmağa çalışmışdır.

“Dövrün Klod Makkey, Jan Tumer və Kaunti Kallen kimi görkəmli qara şairlərindən fərqli olaraq, L.Hyuz şəxsi təcrübəsi və qara Amerika təcrübəsi arasında fərq qoymağı rədd etdi. O, öz xalqının başına gələnləri elə yollarla əks etdirmək istəyirdi ki, burada onların həm əzabları, həm də musiqi, gülüş və dillərinə olan sevgiləri də daxil olmaqla əsl mədəniyyəti öz əksini tapsın” [8].

L.Hyuzun ədəbi irsini araşdırmış Filip M. Royster “Lənqston Hyuzun poetik nəzəriyyəsi və təcrübəsi” adlı tədqiqat işində yazır: “L.Hyuz yazmaq üçün heç bir xüsusi metoddan istifadə etmir. Misralar ona olduğu yerdən və zamandan asılı olmayaraq bədahətən gəlir. Məhz buna görə də yazıçı xüsusi vaxt və potensial tələb edən hekayələr yazmaq əvəzinə, spontan şeirlər qoşmağı üstün tutur” [9].

Onun “Zənci” (“Negro”) şeirində Harlem intibahı problematikasını özünün yüksək bədii təcəssümünü tapmışdır. Bu şeir yığcam şəkildə afro-amerikalıların tarixini, onların həyat tərzi və ləyaqətli həyat uğrunda mübarizəsini ifadə edir. L.Hyuz burada özünü və mənsub olduğu irqin nümayəndələrini müxtəlif zaman kəsiyində və məkanlarda qul, fəhlə, plantasiya işçisi, musiqiçi və qurban kimi təsvir etmişdir:

*I am a Negro:
Black as the night is black,*

*Black like the depths of my Africa.
I've been a slave:
Caesar told me to keep his door-steps clean.
I brushed the boots of Washington.
I've been a worker:
Under my hand the pyramids arose [10].*

‘Mən Zənciyəm:
Gecənin qaralığı qədər qara,
Afrikamın dərinliyi qədər qara.
Mən qul olmuşam:
Sezar mənə onun astanasını təmiz saxlamağımı dedi.
Mən Vaşinqtonun çəkmələrini firçaladım’.

Dillər əzbəri olmuş “Mən də” (“I, too”) şeirində onun “Mən də Amerika-yam!” (“I too am America!”) deyərək hayqırması zənci probleminin onun qara sifətində özünün əksini necə tapmasının bariz nümunəsidir. Ağdərililərə səslənən L.Hyuz mən də amerikalıyam! Mən də sənin qaradərili övladınam! Mən də insa-nam, Amerika! deyərək irqi ayrı-seçkiliyə öz etirazını bildirir. O, sabaha ümidli-dir. O inanır ki, bu gün yalnız mətbəxdə nahar edə bilən müğənni sabah məclislər-də ağlarla bir yerdə əyləşə biləcək, ona “Mətbəxdə yeyin!” (“Eat in the kitchen!”) deməyə heç kəsin cürəti çatmayacaqdır. Onlar özləri utanacaq və görəcəklər ki, “mən necə yaraşıqlıyam”, “mən də Amerikalıyam”.

*I, too, sing America.
I am the darker brother.
They send me to eat in the kitchen
When company comes.
Tomorrow,
I'll be at the table
When company comes [11].*

‘Mən də Amerika nəğməsi oxuyuram.
Mən bir az qara qardaşam.
Onlar məni mətbəxdə yeməyə göndərdilər
Məclis toplaşanda.
Sabah
Mən də masa arxasında olacağam
Məclis toplaşanda’.

“Amerika yenidən Amerika olsun” (“Let America Be America Again”) şeirində lirik “mən” Amerikanın yenidən qurulmalı olduğunu bəyan edir; bu, özünü azad hiss edə biləcəyi bir ev axtarmaq üçün düzənliyə üz tutmuş bir pionerin xə-yalıdır. Lirik “mən” deyir: “Amerika heç vaxt mənim üçün Amerika olmadı. Amerika xəyallardakı kimi “böyük və güclü bir torpaq” olmalıdır. Burada krallar, tiranlar, yaxud üst təbəqənin əzdiyi zavallı insanlar olmamalıdır. Gənc pioner Amerikada azadlıq və ya bərabərlik hiss etmədiyini iddia edir. Yazığının afro-amerikan identikliyi həmin mühitdəki sosial bərabərsizlik və ayrı-seçkilik prob-lemləri ilə birlikdə təhlil süzəgəcindən keçirtməyə çalışdığı poetik nümunədə oxu-cunu əsasən bir sual maraqlandırır. Müəllifin canlandırdığı adsız, qaranlıqda qış-

qıran və ulduzlar üzərinə pərdə çəkən bu adam kimdir? Lirik “mən” özünü həm haqlarından məhrum edilmiş ağ adam, həm kölə “zənci”, həm də torpaqlarından qovulmuş “qızıldərili” kimi təqdim edir. O, zəiflərin güclülərə qalib gələ biləcəyinə ümid bəsləyən bir immiqrantdır. Eyni zamanda o, torpağına bağlı bir əkinçidir. Lirik “mən” “xəyallar diyarında” yaşamaq üçün mübarizə aparın, ac, kasıb və haqlarından məhrum olunmuş hər bir insanı təmsil edir:

*I am the poor white, fooled and pushed apart,
I am the Negro bearing slavery's scars.
I am the red man driven from the land,
I am the immigrant clutching the hope I seek* [12]

‘Mən aldadılmış və ayrılmış yazıq ağam,
Mən köləliyin izlərini daşıyan zənciyəm.
Mən torpaqlarından sürgün edilmiş qızıl dəriliyəm,
Mən bəslədiyi ümidə sığınan immiqrantam’.

Şeir yazıldıqdan bir neçə il sonra L.Hyuz “Amerikalı zəncilər demokratiyaya inanır, biz bunu yalnız özümüz üçün deyil, on beş milyon qara dərisi olanlar üçün deyil, bu torpaqlarda olan bütün amerikalılar üçün real, tam, əlverişli bir hala gətirmək istəyirik” demişdir [13]. Bu şeir həm bir çox afro-amerikalıların hiss etdikləri qərarlılıq və yadlaşmaya nümunədir, həm də onlara torpaqlarını geri almağı təşviq edir, çünki buna onlar da hakimiyyətdəki insanlar qədər layiqdirlər.

L.Hyuzun şeirləri Harlem intibahına iki səbəbdən təsir etmişdir. Öz şeirlərində bir tərəfdən 20-30-cu illərdə Afrika-Amerika reallığını özünəməxsus tərzdə əks etdirən şair, digər tərəfdən hər kəsin ehtiyac duyduğu “ümid” və “zəfər” hissələrini göstərməyə çalışırdı. Bu baxımdan onun “Təxirə salınmış xəyalların montajı” (“Montage of a Dream Deferred”, 1951) toplusu mühüm əhəmiyyətə malikdir. L.Hyuz oxucusuna həyatda yaşamaq üçün arzuların önəmli rol oynadığını göstərir. O, bu topluya belə suallarla başlayır: Arzu həyata keçməyəndə nə baş verir? Sən arzunu təxirə salanda nə baş verir?

“Harlem və ya bir xəyal təxirə salındı” şeiri (“Harlem or Dream deferred”) L.Hyuzun ən məşhur əsərlərindən biri hesab olunur. 1951-ci ildə yazılmış bu şeirdə yazıçı ümumi mövzulardan birinə – afro-amerikanlar üçün qoyulmuş məhdudiyətlərə toxunur.

*What happens to a dream deferred?
Does it dry up
like a raisin in the sun?* [14].

‘Bir xəyal təxirə salılanda nə baş verər?
Günəş altındakı kişmiş kimi quruyarmı?’

Şeirin çatdırmaq istədiyi ideya dinindən, irqindən və milliyyətindən asılı olmayaraq hər kəsə aid idi. L.Hyuzun yaradıcılığı dövründə qara dərilili insanlara qarşı ayrı-seçkilik, ağlarla onlar arasında qeyri-bərabərlik günbəgün artırdığından bu şeirdəki bərabərlik arzusunun nəticələri təkcə onu arzu edənlər üçün deyil, həm də arzunu inkar edənlər üçün nəzərdə tutulmuşdu.

*Hold fast to dreams
For if dreams die
Life is a broken-winged bird*

*That cannot fly.
Hold fast to dreams
For when dreams go [15].*
‘Xəyallar ölməsin deyə
Onlardan möhkəm tutun.
Həyat qırıq qanadlı quşdur,
O uça bilmir.
Nə zamansa gedərlər deyə
Xəyallardan sürətlə yapış’.

L.Hyuz oxucuya arzularının arxasınca getməyi məsləhət görür, çünki xəyallar ölərsə, həyat qırıq qanadlı bir quşa dönür, onun uçması mümkün deyildir. Xəyallar uzaqlaşanda həyat sanki donmuş qarla örtülü boş sahəyə çevrilir. Qırıq qanadlı və əzilmiş quş L.Hyuzun dövründə afro-amerikalıların qarşılaşdıqları ayrışçılıq və mübarizənin fiziki simvoludur. Şair çıxış yolunu xəyallara meydan açmaqda görür. Xəyallar heç bir fiziki məhdudiyət tanımır. Xəyallar, qəddar dünyada rahatlıq, təsəlli, ümid verir və yaşamaq üçün vacibdir.

Hər iki şeir XX yüzilliyin başlanğıcında amerikalı rəyası ilə afro-amerikalıların həyat reallığı arasındakı bərabərsizliyi ifadə etmək baxımından bənzərdir.

Göründüyü kimi, “Xəyallar”ın tematik məzmunu “Harlem və ya bir xəyal təxirə salındı” şeiri ilə uyğundur, çünki “Harlem”də də yazıçı arzuların, xəyalların əhəmiyyətini nümayiş etdirir. L.Hyuzla görə, xəyallar gerçəkləşməyə bilər, lakin ümid həmişə olmalıdır, çünki ümitsiz həyat boş və kədərlidir.

Bu şeirdə L.Hyuz öz əsərlərindəki əzmkarlıq mövzusunda yenidən nəzər salır. O, öz xalqının vəziyyətini başa düşür və tez-tez həyatdan imtina etməyi düşünür, lakin bunu heç zaman edə bilməyəcəyini, zəif xarakterli olduğunu anlayır. Bu isə o deməkdir ki, yaşamaq üçün hələ də bir səbəb vardır. Ölümə yaxınlaşdıqca “Həyat gözəldir” deyən şair yaşamaq üçün yenilənmiş bir arzu tapır:

*So since I'm still here livin',
I guess I will live on.
I could've died for love –
But for livin' I was born [16]*
‘Yəni hələ də burada yaşayıram,
Gümanımca yaşayacağam
Sevgi uğrunda ölmüş ola bilərdim,
Amma yaşamaq üçün doğulmuşam’

Bir çox şeirlərində şair artıq özünü afro-amerikalı kimi yox, bəşəri dəyərlərə malik adi insan kimi göstərir və insanlara olan empatiya hissini dilə gətirir. Bu münasibət tək ədəbiyyatda deyil, yazıçının ictimai həyatında da özünü göstərir. Məsələn, L.Hyuz II Dünya müharibəsindən sonra ictimai məsələlərlə də məşğul olmuş və fəal ictimai xadimə çevrilmişdir. Daha sonra o, Dünya Sülh Konqresində iştirak etmiş və 1949-cu ildə Amerika Konqresinin fəallarından biri olmuşdur. “Yeni mahnı” (“A New Song”) və “Scottsboro” əsərlərində L.Hyuz bütün bəşəriyyət üçün ədalət səsinə yüksəlmişdir. O, başa düşürdü ki, qara və ağların hər ikisi kölədir və əzab-əziyyətdə, mübarizədə qardaşdırlar.

*The Black
And White World
Shall be one!
The Worker's World!* [3, 226].
'Qara
Və Ağ dünya
Bir olacaq!
İşçilərin dünyası!'

*8 black boys in a Southern jail.
World, turn pale !
8 black boys and one white lie.
Is it much to die?* [17].
'8 qara oğlan Şərq həbsxanasında
Dünya, solğun ol!
8 qara oğlan və bir ağ yalan
Ölməyə çoxdurmu?'

Bu şeirlərdən görünür ki, yaradıcılığının müəyyən bir məqamına çatdıqdan sonra sənətkar artıq nəinki öz mövcudluğunu çətinliklə qorumağa çalışan doğma xalqının, həmçinin əzilməyə, zorakılığa, qırğınlara, məruz qalan universal insanın keşiyində durur.

L.Hyuz 16 şeir kitabı, 2 roman, 3 kiçik hekayə, həmçinin uşaq şeirləri, 20 dram əsəri, 3 memuar və 12 məqalənin müəllifidir. O, dram əsərlərini Harlem zənci teatrında səhnələşdirmiş, zənci yazıçıların əsərlərini çap etdirmiş və radikal qara irqçilik əleyhinə məqalələr yazmışdır. Müsahibələrinin birində L.Hyuz hər zaman küçədə səslənən mahnılar kimi hamını getdiyi yerdə dayanmağa məcbur edən şeirlər yazmaq istədiyini bildirmişdir. Əslində şair bu məqsədinə nail olmuşdur. O, yaradıcılığı ilə insanları arzularını dönmədən həyata keçirməyə çağırır.

L.Hyuzun təmsil etdiyi Harlem intibahı afro-amerika ədəbiyyatı tarixində uğurlu bir dövr olmuş və mədəniyyətə yeni baxış tərzini gətirmişdir. Kulturoloji, eyni zamanda sosioloji səviyyədə təsiredici qüvvəyə malik olan bu hərəkət öz mədəni təcrübəsilə gələcək nəsillərə, zənci sənətçilərə, yazıçılara və musiqiçilərə zəngin irs qoymuşdur.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat

1. Amerika ədəbiyyatının xülasəsi. (ed.) Spankeren K.V.Vienna: Regional Program Office, 1994.
2. Badiane M. The Changing Face of Afro-Caribbean Cultural Identity: Negrismo and Negritude. Lanham: Lexington Books, 2009.
3. Hecker M. American literature. Moscow: Prosvesheniye, 1978.
4. Hughes L. The Dream Keeper and Other Poems. N.Y.: Knopf, 1996.
5. The Norton Anthology of American Literature. Vol. D. Eighth edition. New York: W.W.Norton & Company, 2012.
6. <http://scalar.usc.edu/works/harlem-renaissance/harlem-renaissance-summary>

7. <https://www.poetryfoundation.org/articles/69395/the-negro-artist-and-the-racial-mountain>
8. <https://www.poets.org/poetsorg/poet/langston-hughes>
9. https://ecommons.luc.edu/cgi/viewcontent.cgi?article=2438&context=luc_diss
10. <http://langston-and-us.over-blog.com/article-negro-64559481.html>
11. <https://www.poets.org/poetsorg/poem/i-too>
12. <https://www.poetryfoundation.org/poems/147907/let-america-be-america-again>
13. <https://www.gradesaver.com/langston-hughes-poems/study-guide/essay-questions>
14. <https://www.poetryfoundation.org/poems/46548/harlem>
15. <https://www.poets.org/poetsorg/poem/dreams>
16. <https://www.poets.org/poetsorg/poem/life-fine>
17. <https://www.poetrynook.com/poem/scottsboro-0>

Summary

Gila Huseynli

Harlem Renaissance as a Statement of Afro-American Identity in Literature (Based on L.Hughes's Poetry)

The article deals with the features of the Harlem Renaissance on the example of the works of its main figure – Langston Hughes. The Harlem Renaissance was an intellectual, social, and artistic movement. This negro movement played a big role in overcoming racial contradictions in American society.

Резюме

Гиля Гусейнли

Гарлемский ренессанс как утверждение афро-американской идентичности в литературе (на основе поэзии Л.Хьюза)

В статье рассмотрены особенности Гарлемского ренессанса на примере творчества его главной фигуры Ленгстона Хьюза. Гарлемский ренессанс был интеллектуальным, социальным и художественным движением. Это негритянское движение сыграл большую роль в преодолении расовых противоречий в американском обществе.

Rəyçilər: fil.e.d., prof.Q.Quliyev, fil.f.d.V.Mirzəyeva.

Vüsalə Mirzəyeva

ADU

XX ƏSR İSPAN ƏDƏBİYYATININ ƏDƏBİ-ESTETİK SƏCİYYƏSİ

Açar sözlər: “1898-ci il nəsli”, *postfrankist rejimi, Vətəndaş müharibəsi, çağdaş ispan ədəbiyyatı.*

Key words: “*Generation of 1898*”, *Civil War, Post-frankist period, modern Spanish literature.*

Ключевые слова: “*поколение 1898-го года*”, *постфранкистский режим, Гражданская война, современная испанская литература.*

“İspan ədəbiyyatı” ifadəsi oxucuya ilk növbədə “Don Kixot”un müəllifi, dahi yazıçı Migel de Servantesi xatırladır. Lakin Benito Peres Qaldos, Xose Orteqa-İ-Qasset, “1898-lər nəsli”ndən sayılan Migel de Unamuno, Antonio Maçado, Xasinto Benavente, Federiko Qarsiya Lorca kimi dünya səviyyəli yazıçılar da XX əsr ispan ədəbiyyatının görkəmli nümayəndələrindəndir. Məhz bu dövrdə ispan nəsrinin, poeziyasının əsas inkişaf yollarını formalaşdıran proseslər başlamışdır. XX əsr ispan ədəbiyyatı ölkədə baş verən mədəni, iqtisadi, siyasi tənəzzül səbəbindən ciddi dəyişikliklərə məruz qalmışdır. Diktator Frankonun ölümündən sonra onun rejiminin tənəzzülü, ölkənin demokratikləşməsi ədəbiyyata da təsirsiz ötüşmədi. Senzuranın ləğvindən sonra yeni yazıçıların əsərlərinin meydana gələcəyinə ümid bağlansa da, bu, baş vermədi.

XX əsr ispan ədəbi palitrasını yenə Vətəndaş müharibəsindən (1936-1939) əvvəl doğulmuş yazıçıların yaradıcılığı bəzəyirdi. Yeni dövr yazıçıların qarşısına yeni tələblər qoyurdu. Hələ də davam edən realizm ədəbi istiqamətinin nümayəndəsi, radikal “El pueblo” qəzetinin təsisçisi Visente Blasko İbanyes (1867-1928) monarxiya üsuli-idarəsinə qarşı etiraz edirdi. Elə dövrünün mövcud problemlərinin həlli istiqamətində fəaliyyəti onun bir çox romanlarının ideya-mövzu xüsusiyyətlərinin formalaşmasına zəmin yaratdı. O, özü bu romanları “sosial və tənqidi” romanlar silsiləsi adlandırırdı. V.B.İbanyesin ədəbi irsində yeni mərhələ sayılan “psixoloji roman” janrı məhz elə bu dövrün şəxsiyyət və cəmiyyət münəqişələrinin bənzərsiz şəkildə əks etdirilməsi üçün artıq yaranmasına ehtiyac duyulan janrlardan biri hesab olunurdu. O, “Qan və qum” (1908), “Ölülər hökm edir” (1908) kimi əsərlərini məhz bu janrda yazmışdır.

XX əsrin əvvəllərində ispan poeziyasında daha mühüm hadisə baş verdi: fransız simvolizmi, roman janrı və Berseo poeziyası üzərində yeni bir cərəyan – modernizm cərəyanı yaranırdı. Özündə bir qrup yazıçı və şairi birləşdirən “1898-lər nəsli”nin də yaradıcılığını modernizm cərəyanı ilə bağlamaq olar. Onların yaradıcılığı 1890-cı illərin sonuna, 1898-1900-cü illərdə İspaniyanın məğlub olduğu İspan-Amerika müharibəsi illərinə təsadüf edirdi. Ölkənin mədəni-mənəvi çiçəklənməsini həyat amalına çevirmiş bu “nəsl”in bəzi nümayəndələrinə Nitsşe, Pol-Verpen, nikaraqualı şair Ruben Darionun yaradıcılığı böyük təsir göstərmişdi. Ümumiyyətlə, “1898-lər nəsli”ni iki hissəyə bölmək olar: El Qreko, Migel de Servantes və İntibah dövrünün başqa nümayəndələrinin yaradıcılığında irəli sürülən “əsl ispan ruhunun yenidən dirçəldilməsi həqiqətən də İspaniyaya əvvəlki böyük-

lüyünü, qüdrətini qaytara bilər!” kimi düşüncələr və digərləri – “ölkəni yalnız inkişaf etmiş Avropa xalqlarının yolu ilə addımlamaq xilas edə bilər!” ideyasını doğru yol hesab edənlər. Bu yol ilə addımlayan ədəbi-bədii fikir nümayəndələrinin yaradıcılığında XX əsr Avropa ədəbi prosesinə xas olan meyillər açıq-aydın hiss olunurdu. Ekzistensializm cərəyanına ruhən yaxın olmuş Migel de Unamuno “1898-lər nəslinə” xas xüsusiyyətləri daha əlvan ifadələrlə əks etdirirdi. Onun “İnsanlar və xalqların həyatı” traktatı (1912), Lev Tolstoyun yaradıcılığının təsiri altında yazdığı “Müharibədə sülh” romanının mayası həyatın çıxılmazlığının fəci şəkildə dərk ilə yoğrulmuşdur. M.Unamunonun əsərlərinin qəhrəmanı faciə içində, tənha, ziddiyyətlərlə dolu, həyacanlıdır. Lakin o pessimist deyil, üsyankardır. Yazıçı emosional, çaxnaşmalardan əzilən, əzablardan parçalanan qəhrəmanın şəxsiyyətini önə çəkir. Onun əsərlərində “aqoniya” fəlsəfəsi, yuxu, ölümsüzlük, əbədlilik yağı, həyatın faciəsi kimi problemlər gecə, ölüm, qaranlıq, sükut, hüzur, alov, udulma kimi simvolik reallıq tabloları ilə təsvir edilir. M.Unamunonun janr müxtəlifliyi ilə seçilən yaradıcılığında bir mövzu – ölümsüzlük mövzusu xüsusi maraq doğurur. Demək olar ki, bütün janrlarda yazıb-yaratmış və onların heç birinə önəm verməyən yazıçı varlığın mənasını dərk etməyə kömək edən insan iradəsini, ehtirasını daha dərinlən əks etdirə biləcək yeni formalar axtarışında idi. Bu axtarışlar mübaliğə və komik elementlərlə zəngin nivola (novella) janrının yaranması ilə nəticələndi. “Avel Sañçes” (1920) bu janrda yazılmış ilk roman idi. Onun ardınca isə yazıçı “Tula xala” (1921), “Xeyirxah, əzabkeş müqəddəs Manuel,” (1933) kimi romanlarını, bir çox hekayə və povestlərini qələmə aldı.

XX əsr ispan ədəbiyyatında modernist başlanğıca imza atmış prozaik Ramon del Valye İnklanın (1870-1935) yaradıcılığı folklor, mif elementləri ilə, arxaik və erotik mövzulara aludəliklə seçilirdi. Meşşan reallığın ifşası, keçmiş estetik dəyərlərin qarşı-qarşıya qoyulması və mütləq gözəllik axtarışı problemləri onun “Sonatlar və ya markiz de Bradominin memuarları” (1905) povestinin başlıca ideya xüsusiyyətləri idi. Markiz de Bradomin obrazı ilə Orta əsrlər ispan, həmçinin dünya ədəbiyyatında mövcud olan “Don Juan”lıq ənənəsini o, oxucuya yenidən təqdim etdi. Dörd hissədən ibarət bu əsərin əsas ideyası şit, bayağı, meşşan həyat tərzinin qəbul edilməməsi, oxucunun gözəlliyə can atmağa, xəyallar dünyasına dalmağa həvəsləndirilməsidir.

Ramon del Valye-İnklan öz janr müxtəlifliyi ilə fərqlənən yaradıcılığının ilk mərhələsində müharibə (karlist) mövzusunda da toxunmuş, roman-pamfletlər, lirik şeirlər müəllifi kimi yadda qalmışdır. İspan ədəbi dilinin formalaşmasında ədibin əsərlərinin bədii dili və üslub xüsusiyyətlərinin böyük rolu olmuşdur. “1898-lər nəslinin” daha bir nümayəndəsi XX əsr ispan ədəbiyyatında romanlarının bədii tərtibatı, hərəkət mexanizmi, janr orijinallığı ilə seçilən yazıçı-filosof Pio Baroxa-İ-Nessidir (1872 -1956). Dialoq, peyzaj, ədəbi-bədii nümunədə psixologizmlər Pio Baroxanın nəsr əsərlərinin özünəməxsus keyfiyyətlərindəndir. Onun estetik baxışları ispan ədəbiyyatşünaslığında bəzi nəzəri prinsiplərin əsasını qoymuşdur. Pio Baroxanın yaradıcılığı tematik xüsusiyyətlərinə görə iki mərhələyə – burjua cəmiyyətinin ifşası mərhələsinə (“Baskların torpağı”, 1900; “Fantastik həyat”, 1903) və sosial pessimizmin, bədbinlik kimi xüsusiyyətlərin daha qabarıq şəkildə ifadə olunduğu yetkinlik mərhələsinə bölünmüşdür (“Dan yeri”, 1904; “Şəhərlər”, 1912). O,

öz əsərlərində həm də dövrün aktual problemi sayılan müasir sivilizasiya ilə mənəvi dəyərləri qarşı-qarşıya qoymuşdur (“Yaşamaq uğrunda mübarizə”, 1904).

Anarxist ideyalar daşıyıcısı, İspaniya Kral Akademiyasının üzvü yazıçı-publisist Xose Martines Ruis – Asorin 1873-cü ildə İspaniyanın Alikante (Valensiya) əyalətində doğulmuşdur. Kastil ruhunu əsl ispan xarakterinin daşıyıcısı sayan yazıçı tarixi obrazların da mahir yaradıcısı kimi məşhurlaşmışdı. XX əsr ispan ədəbiyyatına mifik universal roman janrı nümunələri bəxş etmiş bu yazıçının yaratdığı tarixi personajlar vasitəsi ilə oxucu keçmişə səyahət edir. “1898-lər nəslı”nin yaradıcılarından olan Asorin ispan ədəbi tənqid tarixində də (*La critica Literaria en Espana*, 1893) müəyyən iz qoymuşdur. Lakin 1900-cü illərdə ədib bu sahədən bir qədər uzaqlaşır və yaradıcı hisslər burulğanında silsilə esselər nəşr etdirir (“Kastil ruhu”, 1900; “Hidalqo”, 1900). Bu əsərlər yazıçının gələcək yaradıcılığının mövzusunı müəyyənləşdirən kredoya çevrildi: “Kastiliyanın ruhu, qəlbi var, onun insanları və torpaqları İspaniyanın rəmzinə çevrilmişdir” [10]. Daha sonralar yazıçının kredoya çevrilmiş bu ideyaları onun “İradə” (1902), “Antonio Asorin” (1903), “Kiçik filosofun etirafları” (1902) trilogiyasında təcəssüm etdi. Bu üç kitabı birləşdirən ümumi qəhrəman Antonio Asorin obrazının soyadını yazıçı özünə təxəllüs kimi seçmişdir. Elmi-nəzəri xarakterli oçerklərində keçmişə canlandırmaq cəhdi onun yeni mərhələyə – roman janrına keçidinə işarə idi. Asorinin realistik formadan daha çox mifik elementlərin üstünlük təşkil etdiyi romanları (“Don Xuan”, 1922; “Donya İnes”, 1925) öz universallığı ilə seçilir. “Keçmiş bu günə əvəzləmək” prinsipilə yazan Asorinin mövqeyi onun romanlarında aydın görünür. O, əsərlərində fəvqəltəbii qüvvəyə malik tarixi personajlar yaradarkən elə bu prinsipə əsaslanırdı (“Felix Varqas”, 1928; “Superrealismo”, 1929). Yazıçının yaradıcılığının son dövrlərinə (1939) təsadüf edən “yeni İspaniya” obrazı ənənə və yenilikçi ideyaların əksi kimi başa düşülürdü [10].

Orta əsrlər ədəbiyyatı nümayəndələrinin yaradıcılığındakı “əsl ispan ruhunun yenidən dirçəldilməsi həqiqətən də İspaniyaya əvvəlki böyüklüyünü, qüdrətini qaytara bilər!” bədii-fəlsəfi ideyasının daşıyıcılarından olan yazıçı-filosof Ramiro de Maestu (1879-1936) gəncliyində digər müasirləri kimi mövcud reallığı, onun eybəcərliklərini qəbul etmirdi. Yaradıcılığının erkən dövrlərində katolisizmə, tarixi adət-ənənələrə müraciət etmiş (1934) yazıçı ispan xalqının gələcəyi ilə də bağlı çox sayda kitabların müəllifidir (“Digər İspaniyaya”, 1899; “Humanizmin böhranı”, 1920, “İspanidad”, 1934).

Amerika ilə müharibədə məğlubiyətindən sonra (1898) İspaniya malik olduğu iri müstəmləkələri itirdi. İspan intellektual gənclərinin hiddətinə səbəb olmuş bu hadisə publisistik və bədii-fəlsəfi fikirdə birmənalı qarşılanmadı. Elə həmin dövrdə öz yaradıcılıqlarında ispan cəmiyyətinin problemləri mövzusunı qabardan “1898-lər nəslı”nin fəal üzvü – Ramiro de Maestu respublikaçı Fransanın ictimai-siyasi ideyalarının təsiri altında Asorin və Pio Baroxa ilə birləşərək “üçlər” qrupunu yaradır və ölkənin “avropalaşmasını” arzulayan liberallar mövqeyindən çıxış edirdi. Milli romantizmdən katolik tradisionalizminə qədər intellektual təkamül yolu keçmiş mütəfəkkir-filosof Ramiro De Maestu “Digər İspaniyaya” adlı kitabında İspaniyanın tarixi keçmişini göz önündə canlandıraraq, onun bugünkü çatışmazlıqlarını fəlakət adlandırırdı. Yazıçının yaradıcılığının bu dövrü kriti-

sizmlə, kəskin, təkəbbürlü yazılarla fərqlənir. Onun ilk kitabı – qəlbinin harayı sayılan “Digər İspaniyaya” romanı müasir ispan cəmiyyətinin tənqidinə həsr olunmuşdur. Özünün dediyinə görə, “bu kitab siyasi proqram deyil, sadəcə problemin siyasi formada qoyuluşudur...” [8, 155-166].

Sonrakı dövrlərdə R.Maestunun dərin tarixi-fəlsəfi məzmununa malik “Humanizmin böhranı” kitabı nəşr olunur. Bu kitabda yazıçı kapitalist cəmiyyətini lənətləyərək, onun böyük faciələrə səbəb olduğunu vurğulayır. Ramiro de Maestu tradisionalist və katolik dini baxışlarına malik filosof kimi orta əsrlər ənənəvi idarəçiliyin təhlilini aparmış, gəldiyi nəticələri ispan intellektuallarının nəzərinə çatdırmaq istəmişdir. Sonralar bu fikirlər İspaniya dövlətinin idarəçiliyində tətbiq olunan avtoritar və totalitar ideologiyanın əsası oldu.

XX əsr ispan poeziyasının görkəmli nümayəndələrindən hesab olunan şair Antonio Maçado-i-Ruis (1875-1939) və qardaşı Manuel Maçado-i-Ruis (1874-1947) “1898-lər nəslı”nin layiqli davamçıları idi. Qardaşların istedadının özünəməxsus xüsusiyyətləri “Tənhalıq” (1903) və digər şeirlər toplusunda qabarıq şəkildə təsvir olunmuşdur. 1937-ci ildə işıq üzü görmüş şeir və nəsr əsərlərindən ibarət bu kitabda, Antonio Maçado-i-Ruis və qardaşı Manuel Maçado-i-Ruis İspaniyanın digər tanınmış yazıçı və şairləri kimi Primo de Riviera diktaturasına qarşı sərt, tənqidi mövqedən çıxış etmişdilər. Antonio Maçado dövrün ədəbi tendensiyası sayılan simvolizm və postsimvolizm kimi hermetik estetik prinsiplərdən uzaq duraraq, ədəbi fikirdə sosial realizm kultu yaratmağa həvəsli idi.

Şairanə fantaziyası, xalq yaradıcılığından bəhrələnməsi ilə seçilən, burjuva həqiqətlərinə qarşı çıxan ispan şairi Federiko Qarsia Lorkanın (1898-1936) poeziyası lirizmi ilə sevilirdi. Onun klassik ispan teatr ənənələrini bərpa etmək cəhdləri də təqdirəlayiq hesab olunurdu. Poeziyada, siyasətdə və əxlaq anlayışında müasirliyin müdafiəçisi olan Lorca şəxsi keyfiyyətlərinə və ədəbi-bədii nümunələrdə İsa Məsihi uğursuz obraz kimi vurğuladığına görə katolik kilsənin təqiblərinə məruz qalmışdı. Lorca həm İsanın qətlini qınayır, həm də onun qanının nahaq yerə axıdılmadığını vurğulayırdı. Pyeslərinin ideyası və süjet xəttini xəstəlik və ölüm həqiqətləri üzərində quran Lorca “Qanlı Toy” (1935), “Yerma” (1937) kimi dəyərli əsərlərin müəllifidir.

1936-cı ilin 19 avqustunda doğma şəhəri Fuente Vaquerosda Frankonun silahdaşlarının öldürdüyü Lorkanın yaradıcılığı beynəlxalq ictimaiyyətdə, xüsusilə də müəyyən müddət yaşadığı Latin Amerikasında geniş təbliğ olunsada, o, sırası bir şair kimi xatırlanır.

1957-ci ildə Nobel mükafatı laureatı adını almış Xuan Ramon Ximenes (1881-1958) “1898-lər nəslı”nə rəsmən aid edilməsə də, həmin nəslin nümayəndələri ilə sıx ədəbi əlaqədə olmuşdur. Şairin orta əsrlər ispan poeziyası ənənələrinə (Qonqora, romansero, Bekker) köklənən ədəbi irsi XX əsr ispan ədəbiyyatında yeni bir mərhələnin – modernist poetikanın başlanğıcına təkan verdi.

Xuan Ramon Ximenesin söz sənəti, musiqi və təsviri sənət harmoniyasını özündə birləşdirən poeziyasının əsas mövzusu burjuaziyanın unutturduğu gözəlliyin axtarışı və müdafiəsidir. Gözəllik aşıqı modernist Ximenes rənglərin ahənginin, təbiətin harmonik quruluşunun bədii təsvirinə önəm verən silsilə əsərlər yazmışdır (“Yaz balladaları”, 1910; “Yeni evlənmiş şairin gündəliyi”, 1917). XX əsr

İspan ədəbiyyatı tarixində Xuan Ximenes təkcə görkəmli şair kimi deyil, həm də tənqidçi və naşir kimi tanınmışdır. Müxtəlif ədəbi jurnallarda müəllif və redaktorluq etmiş Ximenes novatorluq xüsusiyyətlərinə malik poeziyası ilə kifayətlənməmişdi. O həmçinin “yeni şeir” üslubunun estetikasını, fəlsəfi və nəzəri əsaslarını işləyib hazırlamışdı [11].

XX əsr İspan dramaturgiyasının səhifələrini Xasinto Qrau (1877-1988), Qreqorio Martines Sierra (1881-1947), xüsusən də Nobel mükafatı laureatı Xasinto Benavente (1866-1954) kimi dramaturqların imzaları bəzəyir. Xasinto Benaventi ölkənin ictimai-siyasi, ədəbi həyatında fəallığı ilə fərqlənən “1898 nəslı”nə aid edilsə də, onu bu cərəyanla bağlayan yalnız müasirliyə tənqidi yanaşma prinsipləri idi. Yenilikləri sevməyən Benavente qədim İspan dramaturgiyası ənənələrinin yenidən canlanmasının tərəfdarı idi.

Onun yaradıcılığı janr baxımından çox zəngin və rəngarəngdir. Ümumilikdə 170-dən artıq dram əsəri yazmış sənətkarın qələmindən komediyalar, dramlar, faciələr, vodevillər, farslar, librettolar, uşaq nağıl-pyesləri çıxmışdır. Cəmiyyətdə insanı münasibətlərin maddi maraqlar mövqeyindən qurulmasını tənqid edən yazıçı sosial xarakterli pyeslərində vulqar və bayağı həyat normalarını əsl məhəbbət, xeyirxahlıq və fədakarlıq ideyaları ilə qarşı-qarşıya qoyur. O, ictimai münaqişələrin dinc yolla – “xristian əxlaqı” mövqeyindən həll edilməsini vacib sayırdı. Yaradıcılığının çiçəklənmə dövründə onun dram əsərləri yalnız vətəninə deyil, Avropanın, ABŞ-nin ən nüfuzlu teatrlarında tamaşaya qoyulmuş, böyük uğurlar qazanmışdı. Tanınmış ingilis yazıçısı Storm Ceymsen 1920-ci ildə Benaventeni “ən böyük dramaturqlar”dan biri adlandıraraq yazırdı: “Onun dram əsərləri poetik zəriflik, texniki kamillik və intellektual yetkinlik xarakteri ilə seçilir”. 1942-ci ildə Amerika ədəbiyyatşünası Horatsio Smit isə dramaturqa belə dəyər verirdi. “Xasinto Benaventinin əsərləri onu müasir dövrün ən görkəmli yazıçılarından biri kimi qiymətləndirməyə əsas verir. Şübhə yoxdur ki, bu əsərlər müəlliflərindən daha artıq yaşayacaq” [9]. Bununla belə, qeyd etmək lazımdır ki, tarix tənqidçinin bu ümüdlərini doğrultmadı, ölümündən sonra onun yaradıcılığına oxucu və tamaşaçı marağı kəskin şəkildə azaldı. Bu münasibəti elə ədəbi tənqidin mövqeyinə də aid etmək olar. İspan ədəbiyyatşünası Alfredo Makerin fikrincə, “X.Benavente teatri bir sıra xüsusiyyətlərinə görə Oskar Uayld və Bernard Şou ilə orta qəhətlərə malik olsa da, yeni ideya və fəlsəfi müşahidələrdən məhrum olduğundan müasir dövrün tələblərinə cavab vermir. Ancaq müəllif hətta intellektual tamaşaçıları belə, aldatmaq üçün ağıllı və istedadlıdır. O, buna ilk növbədə surətlərin orijinal xarakteri sayəsində nail ola bilir” [9]. Onun namizədliyinin müzakirəsi zamanı İsveç Akademiyasının üzvü Pyer Xalstrem yazığının yaradıcılıq məziyyətlərini belə qiymətləndirmişdi: “Xasinto Benavente dünyanı nadir dərəcədə iti və nüfuzedici nəzərlərlə müşahidə etməyi, həssas və dərin zəka ilə dəyərləndirməyi bacarır. Onun əsas məqsədi həyatın dolğunluğunu və zənginliyini əks etdirmək, xarakterlərin qarşıdurmasını və mübarizəsini maksimal dərəcədə həqiqətə uyğun göstərməkdir”. Lakin Nobel mükafatı ona ənənələrin davam etdirilməsinə görə verilmişdi [9].

1900-1960-cı illərdə İspan cəmiyyətinin ədəbi-ictimai fəaliyyətini özünə-məxsus şəkildə ifadə etmək, dünya müharibələrinin, vətəndaş qarşıdurmalarının insan taleyinə vurduğu fəsadları, törətdiyi ağrı-acını əsərlərinin əsas mövzusunə

çevirmək bu yazıcıların yaradıcılığının başlıca xüsusiyyətlərindəndir. Ədəbi fəaliyyəti bu dövrə təsadüf edən həmin sənətkarların yaradıcılığında problem kimi qoyulan insan və cəmiyyət qarşılıqlı, ictimai-siyasi fikirlər, ədəbi-estetik axtarışlar XX əsr ispan ədəbiyyatının formalaşması və inkişaf prinsipləri tarixində böyük iz buraxmışdır.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat

1. Гарсиа Х. Испания XX века. М., 1967.
2. Зыкова А.Б. Экзистенциализм в Испании // Современный экзистенциализм. М., 1966.
3. Ортега-и-Гассет Х. Эстетика. Философия культуры. М., 1991.
4. История зарубежной литературы. 1945-1980 гг. М., 1989.
5. Azorin – José Martínez Ruiz. El alma castellana (1600-1800). Madrid, Librería Internacional Fernández Villegas y compañía, 1976.
6. González Cuevas ver P.C. La tradición bloqueada. Tres ideas políticas en España: el primer Ramiro de Maeztu, Charles Maurras y Carl Schmitt. Madrid, Biblioteca Nueva, 2002, p.155-166.
7. Maeztu R. Autobiografía. Madrid: Editora national, 1962.
8. Maeztu R. La Crisis del Humanismo Buenos Aires. Ed. Sudamericana, 1951.
9. <http://www.ayb.az/index.php/fərqli/3464-xasinto-benavente-ənənələrin-davamçisi.html>
10. http://www.ellibrototal.com/ltotal/nuevo_inicio.jsp?t_item=2&id_item=59m
11. https://az.wikipedia.org/wiki/Xuan_Ximenes
12. <https://works.doklad.ru>
13. <http://n-t.ru/nl/lt/martinez.htm>

Summary

Vusala Mirzayeva

Literary-esthetic features of the 20-th century Spanish literature

19-th and 20-th centuries Spanish cultural and literary life subjected to serious changes due to economical and political recessions. The emerged contradictory trends in Spanish moral-cultural environment reflected itself expressively in the literary heritage of the representatives of “generation of 1898”. The article investigates the creativity of Asorin, Migel de Unamuno, Pio Baroxa -i-Nessi, Ramiro de Maeztu and others whose literary heritage belong to above mentioned period.

Резюме

Вюсаля Мирзаева

Литературно-эстетическая характеристика литературы Испании XX века

На рубеже XIX-XX веков интеллектуальная и литературная жизнь Испании претерпевала серьезные перемены, что было связано с определенным спадом в экономике и культуре. Проявления противоречивых тенденций в духовной жизни общества широко отразились в творчестве представителей “поколения 1898-го”. В статье рассматривается литературная деятельность таких известных писателей, как Асорин, Мигель де Унамуно, Пио Бароха-и-Несси, Рамиро де Маэсту и других.

Rəyçilər: fil.f.d., dos.N.Nuriyeva, fil.f.d., dos.Y.Abdullayeva.

MÜNDƏRİCAT

DİLÇİLİK

Хабиб Зарбалиев (АУЯ) СЕРИАЛИЗАЦИЯ В ОДНОРОДНЫХ ЧЛЕНАХ СИНТАКСИЧЕСКИХ КОНСТРУКЦИЙ	3
Афға Гамбарова (АУЯ) ЯЗЫКОВАЯ СТРУКТУРА С ТОЧКИ ЗРЕНИЯ КОГНИТИВНОЙ ЛИНГВИСТИКИ	7
İmarət Süleymanova (ADU) ALLİTERASIYA AZƏRBAYCAN FOLKLOR FRAZELOGİYASINDA OBRAZLILIQ YARADAN FONETİK VASİTƏ KİMİ.....	13
Tahirə Məhərrəmovə (ADU) İNGİLİS DİLİNDƏ MÜRƏKKƏB SÖZLƏRİN KOMPONENTLƏRİ ARASINDA SEMANTİK ƏLAQƏLƏRİN BƏZİ XÜSUSİYYƏTLƏRİ	19
Gülçöhrə Fərhadova (ADU) İNGİLİS DİLİNDƏ NEOLOGİZMLƏRİN YARANMA YOLLARI	22
Səbinə Poladova (ADU) LEKSİK ALINMALARIN FONETİK MƏNİMSƏNMƏSİ.....	27
Aygün Xəlilova (ADU) BƏDİİ MƏTNİN ÜSLUBİ SİNTAKSİSİ	31
Yeganə Orucova (ADU) DİSKURSDA KONTEKST VƏ ONUN FUNKSİYASI	36
Könül Hüseynova (ADU) ARDICIL TƏRCÜMƏDƏ QEYDGÖTÜRMƏ TEXNİKASI.....	42
Nüşabə İsgəndərova (ATU) “METATEKST”, “PARATEKST”, “İNTERTEKST” VƏ “HİPERTEKST” ANLAYIŞLARI HAQQINDA.....	48
Dürsədəf Cəfərova (ADU) FRANSIZ DİLİNDƏ SƏBƏB BUDAQ CÜMLƏSİ VƏ ONUN SADƏ CÜMLƏYƏ TRANSFORMASIYASI (AZƏRBAYCAN DİLİ İLƏ MÜQAYİSƏDƏ).....	56
Şəfəq Hüseynova (ADU) MİRZƏ FƏTƏLİ AXUNDZADƏ ALMAN TƏDQİQATLARINDA	64
Natavan Baxşəliyeva (ADU) AZƏRBAYCAN DİLİNDƏ QRAMMATİK SİNONİMLİYİN TƏDQİQINƏ DAİR	68
Gülnara Cəfərova (Əliyeva) (AMEA-nın Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu) MAŞIN TƏRCÜMƏSİNDƏ SÖZÜN SEMANTİK TƏHLİLİ.....	73

ƏDƏBİYYAT

Gilə Hüseynli (ADU)

HARLEM İNTİBAHI ƏDƏBİYYATDA AFRO-AMERİKAN İDENTİKLİYİNİN
TƏSBİTİ KİMİ (L.HYUZUN POEZİYASI ƏSASINDA)81

Vüsalə Mirzəyeva (ADU)

XX ƏSR İSPAN ƏDƏBİYYATININ ƏDƏBİ-ESTETİK SƏCİYYƏSİ.....89

Çapa imzalanmışdır: 22.03.2019.
Format: 70x100 1/16. Qarnitur: Times.
Həcmi: 6,25 ç.v. Tiraj: 300.

“Mütərcim” Nəşriyyat-Poliqrafiya Mərkəzi
Bakı, Rəsul Rza küç., 125/139b
Tel./faks 596 21 44
e-mail: mutarjim@mail.ru

Elmi məqalələrə qoyulan tələblər

“Dil və ədəbiyyat” jurnalında dilçilik, ədəbiyyatşünaslıq və pedaqoji elmlərin aktual problemlərinə dair məqalələr çap edilir.

Məqalələr aşağıdakı şərtlərlə qəbul edilir:

* Məqalənin həcmi 6 səhifədən az olmamalıdır.

* Məqalələrdə müəllif(lər)in adı, soy adı, işlədiyi müəssisə, müəllifin elektron poçt ünvanı göstərməlidir.

* Məqalələr kompüterdə yığılmış formada (sətirlərarası interval – 1,5, şrift ölçüsü – 14, Times New Roman, səhifənin ölçüləri: sağdan 2 sm, soldan 3 sm, aşağı və yuxarıdan 2 sm) təqdim edilməlidir.

* Açar sözlər üç dildə (3-5 söz, məqalənin və xülasələrin yazıldığı dildə), başlıqdan sonra qara hərflərlə qeyd olunmalıdır.

* Məqalələrdə istinad və mənbələrin göstərilməsi vacibdir. İstinad və mənbələr aşağıdakı qaydada göstərilir:

1. Məqalənin sonunda verilən ədəbiyyatın siyahısı əlifba ardıcılığı ilə tərtib olunmalıdır.

2. İstinad olunmuş ədəbiyyatın nömrəsi və səhifəsi mətnin daxilində göstərilir (Məsələn: [1] və ya [1, 119].)

3. Eyni ədəbiyyata mətnə başqa bir yerdə təkrar istinad olunarsa, o halda istinad olunan həmin ədəbiyyat əvvəlki nömrə ilə göstərməlidir.

4. İstinad olunan ədəbiyyat nəşr olunduğu dildə göstərilir. Son 5-10 ildə çap olunmuş əsərlərə üstünlük verilməsi tövsiyə olunur.

5. Ədəbiyyatlar AAK-nin tələblərinə uyğun şəkildə göstərilir:

Kitablar: müəllif, nəşrin adı, nəşr olunduğu yer, nəşr olunduğu il. Məsələn:

Abbasov E.Ə. Mətnin linqvistik təhlili. Bakı: Elm və təhsil, 2017.

Jurnal və ya məcmuələrdə dərc olunmuş məqalələr:

Müəllif, məqalənin adı, çap olunduğu nəşrin adı, nəşrin №-si, çap olunma tarixi, çap olunduğu səhifələr. Məsələn:

İsmayılı Q.H. İngilis dilində suppletivlik // Filologiya məsələləri. 2016, №1, s.47-56.

Stampe D. Cardinal Number Systems // Papers from the 12th Regional Meeting. Chicago linguistic society, 1976, p.594-609.

* Məqalənin sonunda onun yazıldığı dildən başqa iki dildə (Azərbaycan dilində yazılmış məqalələrə ingilis və rus dillərində, rus dilində yazılmış məqalələrə Azərbaycan və ingilis dillərində, digər xarici dillərdə yazılmış məqalələrə isə Azərbaycan və rus dillərində) xülasə verilməlidir. Xülasələr bir-birinin eyni və məqalənin məzmununa uyğun olmalıdır.

* Hər bir xülasədə məqalənin adı, müəllif(lər)in adı tam göstərməlidir.

* Məqalələr elektron versiyada da təqdim edilməlidir.

* Məqalələrə bu sahə üzrə elmi dərəcəsi olan mütəxəssislərin 2 rəy (daxili və kənar) verməsi və müvafiq kafedranın iclasının protokolundan çıxarış təqdim olunması zəruridir.

* “Dil və ədəbiyyat” jurnalının məqalələrin toplanmasından asılı olaraq 4-6 nömrəsi nəşr olunur.